جاویدنامہ

معہ فرہنگ

اقبال

فہرست مضامین

دیباچہ

خیالِ من بتماشائے آسماں بود است
بدوشِ ماہ و بآغوشِ کہکشاں بود است
گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمنِ ماست
کہ ہر ستارہ جہاں است یا جہاں بود است!

اقبال

بِسمِ اللہِ الرَّحمٰنِ الرَّحِیمِ

مُناجات

آدمی اندر جہانِ ہفت رنگ　　ہر زماں گرمِ فغاں مانندِ چنگ!
آرزوئے ہم نفس می سوزدش　　نالہ ہائے دلنواز آموزدش
لیکن ایں عالم کہ از آب و گِل است　　کے تواں گفتن کہ دارائے دل است!
بحر و دشت و کوہ و کہ خاموش و کر　　آسمان و مہر و مہ خاموش و کر!
گرچہ بر گردوں ہجومِ اختر است　　ہر یکے از دیگرے تنہا تر است!
ہر یکے مانندِ ما بیچارہ ایست　　در فضائے نیلگوں آوارہ ایست!
کارواں برگِ سفر نا کردہ ساز!　　بیکراں افلاک و شب ہا دیریاز!
ایں جہاں صید است و صیّادیم ما؟　　یا اسیرِ رفتہ از یادیم ما؟

زار نالیدم صدائے برنخواست
ہم نفس فرزندِ آدم را کجاست؟

دیدہ ام روزِ جہانِ چار سُوے آنکہ نورش بر فروزد کاخ و کوُے
از رمِ سیارۂ او را وجُود نیست اِلا اینکہ گوئی رفت و بُود
اے خوش آں روزے کہ از ایّام نیست صبح او را نیمروز و شام نیست
روشن از نورش اگر گردد رواں صوت را چُوں رنگ دیدن می تواں
غیبہا از تابِ او گردد حضور نوبتِ او لایزال و بے مرور!

اے خدا روزی کُن آں روزے مرا
وارہاں زیں روزِ بے سوزے مرا

آیۂ تسخیر اندر شانِ کیست؟ ایں سپہرِ نیلگوں حیرانِ کیست؟
رازدانِ علّم الاسما کہ بُود؟ مستِ آں ساقی و آں صہبا کہ بُود؟
برگزیدی از ہمہ عالم کرا؟ کردی از رازِ درون محرم کرا؟

آیۂ تسخیر، علم الاسماء۔ تلمیحات بآیاتِ قرآن

اے ترا تیرے کہ ما را سینہ سفت حرفِ اُدْعُونِی کہ گفت؟ با کہ گفت؟

روئے تو ایمانِ من قرآنِ من جلوہ داری دریغ از جانِ من؟

از زیانِ صد شعاعِ آفتاب

کم نمی گردد متاعِ آفتاب

عصرِ حاضر را خرد زنجیرِ پاست جانِ بے تابے کہ من دارم کجاست؟

عمرہا بر خویش می پیچد وجود تا یکے بے تاب جاں آید فرود

گر نرنجی ایں زمینِ شورہ زار نیست تخمِ آرزو را سازگار

از درونِ ایں گِلِ بے حاصلے بس غنیمت واں اگر روید دلے!

تو ہمی اندر شبستانم گذر یک زماں بے نوریِ جانم نگر

شعلہ را پرہیز از خاشاک چیست

برق را از بر فتادن باک چیست

زیستم تا زیستم اندر فراق وانما آنسوے ایں نیلی رواق!

بستہ درہا را برویم باز کن — خاک را با قدسیان ہمراز کن!
آتشے در سینۂ من برفروز — عود را بگذار و ہیزم را بسوز
باز بر آتش بنہ عودِ مرا — در جہاں آشفتہ کن دودِ مرا
آتشِ پیمانۂ من تیز کن — با تغافل یک نگہ آمیز کن
ما ترا جوئیم و تو از دیدہ دور — نے غلط، ما کور و تو اندر حضور!
یا کشا ایں پردۂ اسرار را — یا بگیر ایں جانِ بے دیدار را
نخلِ فکرم نا امید از برگ و بر — یا تبر بفرست یا بادِ سحر
عقل دادی ہم جنونے دہ مرا — رہ بجذبِ اندرونے دہ مرا
علم در اندیشہ می گیرد مقام — عشق را کاشانہ قلبِ لاینام
علم تا از عشق برخوردار نیست — جز تماشا خانۂ افکار نیست
ایں تماشا خانہ سحرِ سامری است — علم بے روح القدس افسونگری است
بے تجلّی مردِ دانا رہ نبرد — از لکد کوبِ خیالِ خویش مرد

بے تجلّی زندگی رنجوری است
عقل مهجوری و دیں مجبوری است

ایں جهانِ کوه و دشت و بحر و برا
ما نظر خواهیم و او گوید خبر

منزلے بخش ایں دلِ آواره را
بازده با ماه ایں مه پاره را

گرچه از خاکم نروید جز کلام
حرفِ مهجوری نمی گردد تمام!

زیرِ گردوں خویش را یابم غریب
ز آنسوے گردوں بگو اِنّی قریب

تا شوند ایں مهر و مه گرد و غروب
ایں جهات و ایں شمال و ایں جنوب

از طلسمِ دوش و فردا بگذرم
از مه و مهر و ثریّا بگذرم

تو فروغِ جاوداں ما چوں شرار
یک دو دم داریم و آں هم مستعار

اے تو نشناسی نزاعِ مرگ و زیست
رشک بر یزداں برد ایں بنده کیست؟

بندهٔ آفاق گیر و ناصبور
نے غیاب او را خوش آید نے حضور

آنیم من جاودانی کن مرا
از زمینی آسمانی کن مرا

اِنّی قَرِیبٌ - آیهٔ قرآن

ضبط در گفتار و کردارے بده   جادہ ہا پیداست رفتارے بده

آنچہ گفتم از جہانے دیگر است   ایں کتاب از آسمانے دیگر است

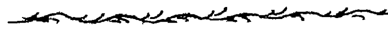
بحرم و از من کم آشوبی خطاست   آں کہ در قعرم فرو آید کجاست؟

یک جہاں بر ساحلِ من آرمید   از کراں غیر از رمِ موجے ندید

من کہ نومیدم ز پیرانِ کہن   دارم از روزے کہ می آید سخن!

بر جوانان سہل کن حرفِ مرا

بہر شاں پایاب کن ژرفِ مرا

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہیدِ آسمانی

نخستین روزِ آفرینش

نکوہش می کند آسمان زمین را

زندگی از لذتِ غیب و حضور — بست نقشِ این جہانِ نزد و دُور

آں چناں تارِ نفس از ہم گسیخت — رنگِ حیرت خانۂ ایام ریخت

ہر کجا از ذوق و شوقِ خوگری — نعرۂ من دیگرم تو دیگری

ماہ و اختر را خرام آموختند — صد چراغ اندر فضا افروختند!

بر سپہرِ نیلگوں زد آفتاب — خیمۂ زربفت با سیمیں طناب

از افقِ صبحِ نخستیں سر کشید — عالمِ نوزادہ را در بر کشید

ملکِ آدم خاکدانے بود و بس   دشتِ او بے کاروانے بود و بس

نے بکوہے آبجوئے در ستیز   نے بصحرائے سحابے ریز ریز

نے سرودِ طائراں در شاخسار   نے رمِ آہو میانِ مرغزار

بے تجلی ہائے جاں بحر و برش   دودِ پیچاں طیلسانِ پیکرش

سبزہ بادِ فرودیں نادیدۂ   اندر اعماقِ زمیں خوابیدۂ

طعنۂ زد چرخِ نیلی بر زمیں   "روزگارِ کس ندیدم ایں چنیں

چوں تو در پہنائے من کورے کجا   جز بقندیلم ترا نورے کجا

خاک اگر الوند شد جز خاک نیست   روشن و پائندہ چوں افلاک نیست

یا بزی با ساز و برگِ دلبری   یا بمیر از ننگ و عارِ کمتری"

شد زمیں از طعنۂ گردوں خجل   ناامید و دل گران و مضمحل

پیشِ حق از دردِ بے نوری تپید
تا ندائے ز آنسوئے گردوں رسید

"اے امینے از امانت بے خبر — غم مخور، اندر ضمیرِ خود نگر
روزہا روشن ز غوغائے حیات — نے ازاں نورے کہ بینی در جہات
نورِ صبح از آفتابِ داغدار — نورِ جاں پاک از غبارِ روزگار
نورِ جاں بے جادہ ہا اندر سفر — از شعاعِ مہر و مہ سیّارتر
شستہٴ از لوحِ جاں نقشِ امید — نورِ جاں از خاکِ تو آید پدید!
عقلِ آدم بر جہاں شبخوں زند — عشقِ او بر لامکاں شبخوں زند!
راہ داں اندیشہٴ او بے دلیل — چشمِ او بیدارتر از جبرئیل!
خاکِ و در پرواز مانندِ ملک — یک رباطِ کہنہ در راہش فلک!
می خلد اندر وجودِ آسماں — مثلِ نوکِ سوزن اندر پرنیاں!
داغہا شوید ز دامانِ وجود — بے نگاہِ او جہاں کور و کبود!
گرچہ کم تسبیح و خونریز است او — روزگاراں را چو مہمیز است او
چشمِ او روشن شود از کائنات — تا بہ بیند ذات را اندر صفات

"ہر کہ عاشق شد جمالِ ذات را
اوست سیّد جملہ موجودات را"

نغمۂ ملایک

فروغِ مشتِ خاک از نوریاں افزوں شود روزے
زمیں از کوکبِ تقدیرِ او گردوں شود روزے
خیالِ او کہ از سیلِ حوادث پرورش گیرد
زگردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے!
یکے در معنیٔ آدم نگر! از ما چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے!
چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پُرخوں شود روزے!

تمہیدِ زمینی

آشکارا می شود روحِ حضرتِ رومی و شرح می دہد اسرارِ معراج را

عشقِ شور انگیز بے پروائے شہر | شعلۂ او میرد از غوغائے شہر
خلوتے جوید بدشت و کوہسار | یا لبِ دریائے ناپیدا کنار
من کہ دریاراں ندیدم محرمے | بر لبِ دریا بیاسودم دمے
بحر و ہنگامِ غروبِ آفتاب | نیلگوں آب از شفق لعلِ مذاب
کور را ذوقِ نظر بخشد غروب | شام را رنگِ سحر بخشد غروب!
با دلِ خود گفتگوہا داشتم | آرزوہا جستجوہا داشتم
آنی و از جاودانی بے نصیب! | زندہ و از زندگانی بے نصیب!
تشنہ و دور از کنارِ چشمہ سار | می سرودم ایں غزل بے اختیار

غزل

"بکشائے لبکہ قندِ فراوانم آرزوست　　بنمائے رخ کہ باغ و گلستانم آرزوست

یک دست جامِ بادہ و یک دست زلفِ یار　　رقصِ چنیں میانۂ میدانم آرزوست

گفتی ز ناز بیش مرنجاں مرا، برو　　آں گفتنت کہ بیش مرنجانم آرزوست

اے عقل تو ز شوق پراگندہ گوئے شو　　اے عشق نکتہ ہائے پریشانم آرزوست

ایں آب و نانِ چرخ چو سیل است بے وفا　　من ماہیم نہنگم و عمانم آرزوست

جانم ملول گشت ز فرعون و ظلمِ او　　آں نورِ جیبِ موسیٰ عمرانم آرزوست

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر　　کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

زیں ہمرہانِ سست عناصر دلم گرفت　　شیرِ خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما

گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست"!　　(رومی)

موجِ مضطر خفت بر سنجاب آب ‏ ‏ شد افق تار از زیانِ آفتاب

از متاعش پارهٔ دزدید شام ‏ ‏ کوکبے چوں شاہدے بالائے بام!

روحِ رومیؔ پرده ہا را بر درید ‏ ‏ از پسِ کُہ پارهٔ آمد پدید!

طلعتش رخشنده مثل آفتاب ‏ ‏ شیبِ او فرخنده چوں عہدِ شباب

پیکرے روشن ز نورِ سرمدی ‏ ‏ در سراپایش سرورِ سرمدی!

بر لبِ او سرِ پنہانِ وجود ‏ ‏ بندہائے حرف و صوت از خود کشود

حرفِ او آئینهٔ آویخته ‏ ‏ علم با سوزِ دروں آمیخته!

گفتمش موجود و ناموجود چیست؟ ‏ ‏ معنیٔ محمود و نامحمود چیست؟

گفت "موجود آنکه می خواہد نمود ‏ ‏ آشکارائی تقاضائے وجود

زندگی خود را بخویش آراستن ‏ ‏ بر وجودِ خود شہادت خواستن

انجمن روزِ الست آراستند ‏ ‏ بر وجودِ خود شہادت خواستند!

زندهٔ یا مردهٔ یا جاں بلب ‏ ‏ از سه شاہد کن شہادت را طلب

شاهدِ اوّل شعورِ خویشتن — خویش را دیدن بنورِ خویشتن

شاهدِ ثانی شعورِ دیگرے — خویش را بینی بنورِ دیگرے

شاهدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق — خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق

پیشِ این نور ار بمانی استوار — حیّ و قائم چون خدا خود را شمار

بر مقامِ خود رسیدن زندگی است — ذات را بے پرده دیدن زندگی است

مردِ مومن در نسازد با صفات — مصطفیٰؐ راضی نشد الّا بذات

چیست معراج آرزوے شاهدے — امتحانے روبروئے شاهدے

شاهدِ عادل که بے تصدیقِ او — زندگی ما را چو گل را رنگ و بو

در حضورش کس نماند استوار — ور بماند هست او کاملِ عیار

ذرّهٔ از کف مده تابے که هست — پخته گیر اندر گره تابے که هست

تابِ خود را بر فزودن خوشتر است — پیشِ خورشید آزمودن خوشتر است

پیکرِ فرسوده را دیگر تراش — امتحانِ خویش کن موجود باش

این چنین موجود محمود است و بس
ورنه نارِ زندگی دود است و بس"

باز گفتم پیش حق رفتن چسان؟ کوهِ خاک و آب را گفتن چسان؟
آمر خالق برون از امر و خلق ما ز شستِ روزگاران خسته حلق
گفت "اگر سلطان ترا آید بدست می توان افلاک را از هم شکست
باش تا عریان شود این کائنات شوید از دامانِ خود گردِ جهات
در وجودِ او نه کم بینی نه بیش خویش را بینی از و او را ز خویش
نکتۂ "الا بسلطان" یاد گیر ورنه چون مور و ملخ در گل بمیر
از طریقِ زادن اے مردِ نکوے آمدی اندر جهانِ چارسوے
هم برون جستن بزادن می توان بندها از خود کشادن می توان
لیکن این زادن نه از آب و گل است داند آن مردے که او صاحبدل است

کفتن - شگافتن + الا بسلطان تلمیح بآیہ شریفہ یا معشر الجن الخ

آں ز مجبوری است ایں از اختیار آں نہاں در پردہ ہا ایں آشکار
آں یکے با گریہ ایں با خندہ ایست یعنی آں جویندہ ایں یابندہ ایست
آں سکون و سیر اندر کائنات ایں سراپا سیر بیروں از جہات
آں یکے محتاجِ روز و شب است واں دگر روز و شب او را مرکب است
زادنِ طفل از شکستِ اشکم است زادنِ مرد از شکستِ عالم است
ہر دو زادن را دلیل آمد اذاں آں بلب گویند و ایں از عینِ جاں

جانِ بیدارے چو زاید در بدن
لرزہ ہا افتد دریں دیرِ کہن"

گفتم ایں زادن نمی دانم کہ چیست؟ گفت "شانے از شؤنِ زندگی است
شیوہ ہائے زندگی غیب و حضور آں یکے اندر ثبات آں در مرور
گہ بجلوت می گدازد خویش را گہ بخلوت جمع سازد خویش را
جلوتِ او روشن از نورِ صفات خلوتِ او مستنیر از نورِ ذات

عقل اورا سوے جلوت می کشد — عشق اورا سوے خلوت می کشد
عقل هم خود را بدیں عالم زند — تا طلسمِ آب و گل را بشکند
می شود هر سنگِ ره اورا ادیب — می شود برق و سحاب اورا خطیب
چشمش از ذوقِ نگه بیگانه نیست — لیکن اورا جرأتِ رندانه نیست!
پس ز ترسِ راه چوں کورے رود — نرم نرمک صُورتِ مورے رود
تا خرد پیچیده تر برنگ و بوست — می رود آهسته اندر راهِ دوست
کارش از تدریج می یابد نظام — من ندانم کے شود کارش تمام!
می نداند عشق سال و ماه را — دیر و زود و نزد و دورِ راه را
عقل در کوہے شگافے می کند — یا بگردِ او طوافے می کند
کوه پیشِ عشق چوں کاہے بود — دل سریع السیر چوں ماہے بود
عشق شبخونے زدن بر لامکاں — گور را نا دیده رفتن از جہاں!
زورِ عشق از باد و خاک و آب نیست — قوتش از سختیِ اعصاب نیست.

عشق با نانِ جویں خیبر کشاد
عشق در اندامِ مہ چاکے نہاد!

کلۂ نمرود بے ضربے شکست
لشکرِ فرعون بے حربے شکست!

عشق در جاں چوں بچشم اندر نظر
ہم درونِ خانہ ہم بیرونِ در

عشق ہم خاکستر و ہم اخگر است
کارِ او از دین و دانش برتر است

عشق سلطان است و برہانِ مبیں
ہر دو عالم عشق را زیرِ نگیں

لازمان و دوش و فردائے ازو
لامکان و زیر و بالائے ازو

چوں خودی را از خدا طالب شود
جملہ عالم مرکب او راکب شود

آشکارا تر مقامِ دل ازو
جذبِ ایں دیرِ کہن باطل ازو

عاشقاں خود را بیزداں می دہند
عقلِ تاویلی بقرباں می دہند

عاشقی؟ از سوبہ بے سوئی خرام
مرگ را بر خویشتن گرداں حرام

اے مثالِ مردہ در صندوقِ گور
می تواں برخاستن بے بانگِ صور!

در گلو داری نواہا خوب و نغز
چند اندر گل بنالی مثلِ چغز

برمکان و بر زماں اسوار شو | فارغ از پیچاکِ این زنّار شو
تیز ترکن این دو چشم و این دو گوش | ہر چہ می بینی بنوش از راہِ ہوش
آں کسے کو بانگِ موراں بشنود | ہم ز دوراں سرِّ دوراں بشنود
آں نگاہِ پردہ سوز از من بگیر | کو بچشم اندر نمی گردد اسیر

آدمی دید است باقی پوست است
دید آں باشد کہ دید دوست است
جملہ تن را در گداز اندر بصر
در نظر رو در نظر رو در نظر (رومی)

تو ازیں نُہ آسماں ترسی؟ مترس | از فراخائے جہاں ترسی؟ مترس
چشم بکشا بر زمان و بر مکاں | این دو یک حال است از احوالِ جاں
تا نگہ از جلوہ پیش افتادہ است | اختلافِ دوش و فردا زادہ است
دانہ اندرِ گِل بظلمت خانۂ | از فضائے آسماں بیگانۂ

ہیچ می داند کہ در جائے فراخ — می تواں خود را نمودن شاخ شاخ؟

جوہر او چیست؟ یک ذوقِ نموست
ہم مقامِ اوست ایں جوہر ہم اوست

اے کہ گوئی محملِ جان است تن — سرِ جاں را درنگر بر تن متن
محملے نے، حالے از احوالِ اوست — محملش خواندن فریبِ گفتگوست!
چیست جاں؟ جذب و سرور و سوز و درد — ذوقِ تسخیرِ سپہرِ گرد گرد!
چیست تن؟ با رنگ و بو خو کردن است — با مقامِ چارسو خو کردن است
از شعور است ایں کہ گوئی نزد و دور — چیست معراج؟ انقلاب اندر شعور
انقلاب اندر شعور از جذب و شوق — وارہاند جذب و شوق از تحت و فوق

ایں بدن با جان ما انباز نیست
مشتِ خاکے مانعِ پرواز نیست

زروان که رُوح زمان و مکان است مسافر را بسیاحتِ عالمِ علوی می برد

از کلامش جانِ من بے تاب شد — در تنم هر ذره چُون سیماب شد
ناگهان دیدم میانِ غرب و شرق — آسمان در یک سحابِ نور غرق
زاں سحاب افرشتهٔ آمد فرود — با دو طلعت این چو آتش آں چو دود
آں چو شب تاریک این روشن شهاب — چشمِ این بیدار و چشمِ آں بخواب
بال او را رنگهائے سُرخ و زرد — سبز و سیمین و کبود و لاجورد
چون خیال از رم مزاج او رمے — از زمیں تا کهکشاں او را دمے
هر زماں او را هوائے دیگرے — پر گشادن در فضائے دیگرے
گفت "زروانم جهاں را قاهرم — هم نهانم از نگه هم ظاهرم

بستہ ہر تدبیر با تقدیرِ من
ناطق و صامت ہمہ نخچیرِ من

غنچہ اندر شاخ می بالد ز من
مرغک اندر آشیاں نالد ز من

دانہ از پروازِ من گردد نہال
ہر فراق از فیضِ من گردد وصال

ہم عتابے ہم خطا بے آورم
تشنہ سازم تا شرابے آورم

من حیاتم، من مماتم، من نشور
من حساب و دوزخ و فردوس و حور!

آدم و افرشتہ در بندِ من است
عالمِ شش روزہ فرزندِ من است!

ہر گُلے کز شاخ می چینی منم
اُمّ ہر چیزے کہ می بینی منم!

در طلسمِ من اسیر است ایں جہاں
از دمم ہر لحظہ پیر است ایں جہاں

لی مع اللہ ہر کرا در دل نشست
آں جوانمردے طلسمِ من شکست

گر تو خواہی من نباشم درمیاں
لی مع اللہ باز خواں از عینِ جاں"

لِی مَعَ اللہ۔ تلمیح بہ حدیث لی مع اللہ وقت،

ور نگاہِ او نمی دانم چہ بود
از نگاہم این کہن عالم ربود

یا نگاہم بر دگر عالم کشود
یا دگرگون شد ہمان عالم کہ بُود

مُردم اندر کائناتِ رنگ و بُو
زادم اندر عالمِ بے ہاے و ہُو

رشتۂ من زان کہن عالم گسست
یک جہانِ تازۂ آمد بدست

از زیانِ عالمے جانم تپید
تا دگر عالم ز خاکم بر دمید

تن سبک تر گشت و جان سیّار تر
چشمِ دل بینندہ و بیدار تر

پردگی ہا بے حجاب آمد پدید
نغمۂ انجم بگوشِ من رسید!

زمزمۂ انجم

عقلِ تو حاصلِ حیات عشقِ تو سِرّ کائنات
پیکرِ خاک! خوش بیا این سوئے عالمِ جہات

زہرہ و ماہ و مشتری از تو رقیبِ یک دگر
از پئے یک نگاہِ تو کشمکشِ تجلیات
در رہِ دوست جلوہ ہاست تازہ بتازہ نو بنو
صاحبِ شوق و آرزو دل نہ دہد بتجلیات

صدق و صفاست زندگی، نشو و نماست زندگی
تا ابد از ازل بتاز ملکِ خداست زندگی

شوقِ غزل سرائے را رخصتِ ہاؤ ہو بدہ
باز بہ رند و محتسب بادہ سبو سبو بدہ
شام و عراق و ہند و پارس خو بہ نبات کردہ اند
خو بہ نبات کردہ را تلخیِ آرزو بدہ
تا بہ یمِ بلند موج معرکۂ بنا کند
لذتِ سیلِ تند رو با دلِ آبجو بدہ

مردِ فقیر آتش است میری و قیصری خس است
فال و فرِ ملوک را حرفِ برہنہ بس است!

دبدبۂ قلندری طنطنۂ سکندری
آں ہمہ جذبۂ کلیم ایں ہمہ سحرِ سامری
آں بنگاہ می کُشد ایں بہ سپاہ می کُشد
آں ہمہ صلح و آشتی ایں ہمہ جنگ و داوری
ہر دو جہاں کشاستند ہر دو دوام خواستند
ایں بہ دلیلِ قاہری آں بہ دلیلِ دلبری
ضربِ قلندری بیار سدِّ سکندری شکن
رسمِ کلیم تازہ کن رونقِ ساحری شکن!

فلکِ قمر

فلکِ قمر

ایں زمین و آسماں ملکِ خداست ‏ ‏ ایں مہ و پرویں ہمہ میراثِ ماست!

اندریں رہ ہرچہ آید در نظر ‏ ‏ با نگاہِ محرمے او را نگر

چوں غریباں در دیارِ خود مرو ‏ ‏ اے ز خود گم اندکے بیباک شو!

ایں و آں حکم ترا بر دل زند ‏ ‏ گر تو گوئی ایں مکن آں کن، کند

نیست عالم جز بتانِ چشم و گوش ‏ ‏ اینکہ ہر فردائے او امروز چو دوش!

در بیابانِ طلب دیوانہ شو! ‏ ‏ یعنی ابراہیمِ ایں بتخانہ شو!

چوں زمین و آسماں را طے کنی ‏ ‏ ایں جہان و آں جہاں را طے کنی

از خدا ہفت آسماں دیگر طلب ‏ ‏ صد زمان و صد مکاں دیگر طلب

بے خود افتادن لبِ جوئے بہشت
بے نیاز از حرب و ضرب خوب و زشت

گر نجات ما فراغ از جستجو ست
گور خوشتر از بہشتِ رنگ و بوست!

اے مسافر جاں بمیرد از مقام
زندہ تر گردد ز پروازِ مدام!

ہم سفر با اختراں بودن خوش است
در سفر یک دم نیاسودن خوش است

تا شدم اندر فضا ہائے سپہر
آنچہ بالا بُوَد زیر آمد نظر

تیرہ خاکے برتر از قندیلِ شب!
سایۂ من بر سرِ من اے عجب!

ہر زماں نزدیک تر نزدیک تر
تا نمایاں شد کہستانِ قمر

گفت رومیؔ ''از گماں ہا پاک شو
خوگرِ رسم و رہِ افلاک شو

ماہ از ما دور و با ما آشناست
ایں نخستیں منزل اندر راہِ ماست

دیرو زودِ روزگارش دیدنی است
غار ہائے کوہسارش دیدنی است''

آں سکوت آں کوہسارِ ہولناک		اندروں پُرسوز و بیروں چاک چاک
صد جبل از خافطین و یلدرم		بر دہانش دود و نار اندر شکم
از درونش سبزۂ سر بر نزد		طائرے اندر فضایش پر نزد
ابرہا بے نم ہوا ہا تند و تیز		با زمینِ مردۂ اندر ستیز
عالمے فرسودۂ بے رنگ و صوت		نے نشانِ زندگی در وے نہ موت!
نے بنا فش ریشۂ نخلِ حیات		نے بہ صُلبِ روزگارش حادثات!

گرچہ ہست از دودمانِ آفتاب
صبح و شامِ او نزاید انقلاب

گفت رومیؔ خیز و گامے پیش نہ		دولتِ بیدار را از کف مدہ
باطنش از ظاہرِ او خوشتر است		در قفارِ او جہانے دیگر است!
ہرچہ پیش آید ترا اے مردِ ہوش		گیر اندر حلقہ ہائے چشم و گوش

خافطین دیلدرم۔ کہ ہہائے آتش فشانِ قمر		قفار۔ غار

چشم اگر بیناست ہر شے دیدنی است
در ترازوئے نگہ سنجیدنی است

ہر کجا رومیؔ برد آنجا برو
یک دو دم از غیر او بیگانہ شو"

دستِ من آہستہ سوئے خود کشید
تند رفت و بر سرِ غارے رسید

عارفِ ہندی کہ بہ یکے از غارہائے قمر خلوت گرفتہ و اہلِ ہند او را "جہاں دوست" می گویند

من چو کوران دست بر دوشِ رفیق
پا نہادم اندران غارِ عمیق

ماہ را از ظلمتش دل داغ داغ
اندرو خورشید محتاجِ چراغ!

وہم و شک بر من شبیخوں ریختند
عقل و ہوشم را بدار آویختند!

راہ رفتم رہزناں اندر کمیں
دلِ تہی از لذتِ صدق و یقیں!

تا نگہ را جلوہ ہا شد بے حجاب
صبحِ روشن بے طلوعِ آفتاب!

وادیٔ ہر سنگِ او زنّار بند
دیو سار از نخلہائے سر بلند

از سرشتِ آب و خاک است این مقام
یا خیالم نقش بندد در منام!

در ہوائے او چو مے ذوق و سرور
سایہ از تقبیلِ خاکش عینِ نور

نے زمینش را سپہرِ لاجورد
نے کنارش از شفقہا سرخ و زرد

نور در بندِ ظلام آنجا نبود
دود گردِ صبح و شام آنجا نبود

زیرِ نخلے عارفِ ہندی نژاد
دیدہ ہا از سرمہ اش روشن سواد

مُوے بر سر بستہ و عریاں بدن
گردِ او مارے سفیدے حلقہ زن!

آدمے از آب و گل بالا ترے
عالم از دیرِ خیالش پیکرے!

وقتِ او را گردشِ ایام نے
کارِ او با چرخِ نیلی فام نے

گفت با رومی کہ ہمراہِ تو کیست؟
در نگاہش آرزوئے زندگی است!

رومی

مردے اندر جستجو آوارۂ — ثابتے با فطرتِ سیارۂ!

پختہ تر کارش ز خامی ہائے او — من شہیدِ ناتمامی ہائے او

شیشۂ خود را بگردوں بستہ طاق — فکرش از جبریل می خواہد صداق!

چوں عقاب افتد بصیدِ ماہ و مہر — گرم رو اندر طوافِ نُہ سپہر

حرف با اہلِ زمیں رندانہ گفت — حور و جنت را بت و بتخانہ گفت!

شعلہ ہا در موجِ دودش دیدہ ام — کبریا اندر سجودش دیدہ ام!

ہر زماں از شوق می نالد چو نال — می کُشد او را فراق و ہم وصال!

من ندانم چیست در آب و گلش
من ندانم از مقام و منزلش!

صداق - رونمائی

جہاں دوست

عالم از رنگ است و بے رنگی است حق
چیست عالم؟ چیست آدم؟ چیست حق؟

رُومی

آدمی شمشیر و حق شمشیر زن
عالم ایں شمشیر را سنگِ فسن!

شرق حق را دید و عالم را ندید
غرب در عالم خزید، از حق رمید

چشم بر حق باز کردن بندگی است
خویش را بے پردہ دیدن زندگی است!

بندہ چوں از زندگی گیرد برات
ہم خدا آں بندہ را گوید صلوات!

ہر کہ از تقدیرِ خویش آگاہ نیست
خاکِ او با سوزِ جاں ہمراہ نیست!

۱

جہاں دوست

بر وجود و بر عدم پیچیدہ است　　مشرق ایں اسرار را کم دیدہ است

کارِ ما افلاکیاں جز دید نیست　　جانم از فردائے او نومید نیست

دوش دیدم بر فرازِ قشمرود　　ز آسماں افرشتۂ آمد فرود

از نگاہش ذوقِ دیدارے چکید　　جز بسوئے خاکدانِ ما ندید

گفتمش از محرماں رازے مپوش　　تو چہ بینی اندر آں خاکِ خموش؟

از جمالِ زہرہ بگداختی؟　　دل بہ چاہِ بابلے انداختی؟

گفت "ہنگامِ طلوعِ خاور است　　آفتابِ تازہ او را در بر است

لعلہا از سنگِ رہ آید بروں　　یوسفانِ او ز چہ آید بروں

رستخیزے در کنارش دیدہ ام　　لرزہ اندر کوہسارش دیدہ ام

قشمرود۔ نام کوہے از کوہستانِ قمر

رخت بند د از مقامِ آذری	تا شود خود گر ز ترکِ بت گری

اے خوش آں قومے کہ جانِ او تپید	از گِلِ خود خویش را باز آفرید!

عرشیاں را صبحِ عید آں ساعتے

چوں شود بیدار چشمِ ملتے!"

پیرِ ہندی اند کے دم درکشید	باز در من دید و بے تابانہ دید

گفت مرگِ عقل؟ گفتم ترکِ فکر	گفت مرگِ قلب؟ گفتم ترکِ ذکر

گفت تن؟ گفتم کہ زاد از گردِ رہ	گفت جاں؟ گفتم کہ رمزِ لاالہ

گفت آدم؟ گفتم از اسرارِ اوست	گفت عالم؟ گفتم او خود روبروست

گفت ایں علم و ہنر؟ گفتم کہ پوست	گفت حجت چیست؟ گفتم روئے دوست

گفت دینِ عامیاں؟ گفتم شنید	گفت دینِ عارفاں؟ گفتم کہ دید

از کلامم لذتِ جانش فزود

نکتہ ہائے دل نشیں بر من کشود

نُہ تا سخن از عارفِ ہندی

(۱)

ذاتِ حق را نیست این عالم حجاب
غوطہ را حایل نگردد نقشِ آب!

(۲)

زادن اندر عالمے دیگر خوش است
تا شبابِ دیگرے آید بدست!

(۳)

حق ورائے مرگ و عینِ زندگی است
بندہ چوں میرد نمی داند کہ چیست!

گرچه ما مرغانِ بے بال و پریم
از خدا در علمِ مرگ افزون تریم!

(۴)

وقت؟ شیرینی بزہر آمیختہ
رحمتِ عامے بقہر آمیختہ!
خالی از قہرش نہ بینی شہر و دشت
رحمتِ او اینکہ گوئی در گذشت!

(۵)

کافری مرگ است اے روشن نہاد
کے سزد با مردہ غازی را جہاد!
مردِ مومن زندہ و با خود بجنگ
بر خود افتد ہمچو بر آہو پلنگ!

(۶)

کافرِ بیدار دل پیشِ صنم
بہ ز دیندارے کہ خفت اندر حرم!

(۷)

چشمِ کور است اینکہ بیند ناصواب
ہیچگہ شب را نہ بیند آفتاب!

(۸)

صحبتِ گل دانہ را سازد درخت
آدمی از صحبتِ گل تیرہ بخت!
دانہ از گل می پذیرد پیچ و تاب
تا کند صیدِ شعاعِ آفتاب!

---

(۹)

من بگُل گفتم بگو اے سینہ چاک
چُوں بگیری رنگ و بو از باد و خاک
گفت گل اے ہوشمندِ رفتہ ہوش
چُوں پیامے گیری از برقِ خموش؟
جاں بتن ما راز جذبِ این و آں
جذبِ تو پیدا و جذبِ ما نہاں

جلوۂ سروش

مرد عارف گفتگو را در ربست — مستِ خود گردید و از عالم گسست!
ذوق و شوق او راز وستِ او ربُود — در وجود آمد ز نیرنگِ شہود
با حضورش ذرّہ ہا مانندِ طُور — بے حضورِ او نہ نُور و نے ظہور!

نازنینے در طلسمِ آں شبے — آں شبے بے کوکبے را کوکبے!

سنبلستانِ دو زلفش تا کمر — تاب گیر از طلعتش کوہ و کمر

غرق اندر جلوۂ مستانۂ — خوش سرود آں مستِ بے پیمانۂ

پیشِ او گردندہ فانوسِ خیال — ذو فنوں مثلِ سپہرِ دیر سال

اندراں فانوس پیکر رنگ رنگ — شکرہ بر کنجشک و بر آہو پلنگ!

من بہ رومی گفتم اے دانائے راز — بر رفیقِ کم نظر بکشائے راز

گفت ایں پیکر چو سیم تابناک — زاد در اندیشۂ یزدانِ پاک!

باز بے تابانہ از ذوقِ نمود — در شبستانِ وجود آمد فرود

ہیچو ما آوارہ و غربت نصیب — تو غریبی من غریبم او غریب!

شانِ او جبریلی و نامش سروش — می برد از ہوش و می آرد بہوش

غنچۂ ما را کشاد از شبنمش — مردہ آتش زندہ از سوزِ دمش

زخمۂ شاعر بسازِ دل ازوست — چاکہا در پردۂ محمل ازوست

دیدہ ام در نغمۂ او عالمے
آتشے گیر از نوائے او دمے!"

نوائے سروش

ترسم کہ تو مے رانی زورق بسراب اندر
زادی بہ حجاب اندر میری بہ حجاب اندر
چوں سُرمہ رازی را از دیدہ فروشستم
تقدیر امم دیدم پنہاں بکتاب اندر!
برکشت و خیاباں پیچ، برکوہ و بیاباں پیچ
برقے کہ بخود پیچد میرد بسحاب اندر!
با مغربیاں بودم "پُر جستم و کم دیدم
مردے کہ مقامانش ناید بحساب اندر!

رازی - مشہور مفسر قرآن

بے دردِ جہانگیری آں قرب میسر نیست
گلشن بگریباں کش اے بُو بگلاب اندر

اے زاہدِ ظاہر بیں گیرم کہ خودی فانی است
لیکن تو نمی بینی طُوفاں بہ حباب اندر!

ایں صوتِ دل آویزے از زخمۂ فطرت نیست
مہجورِ جناں حُورے نالد بہ رباب اندر!

حرکت بہ وادیٔ یرغمید کہ ملائکہ اوراوادیٔ طواسین می نامند

رومی آں عشق و محبت را دلیل　　تشنہ کاماں را کلامش سلسبیل

بو بگلاب اندر تلمیح بہ مصرع مشہور غزل صوفیہ "او در من و من در او چوں بو بگلاب اندر"

گفت "آں شعرے کہ آتش اندروست · اصل او از گرمیِ اللہ ہوست!

آں نوا گلشن کند خاشاک را · آں نوا برہم زند افلاک را

آں نوا بر حق گواہی می دہد · با فقیراں پادشاہی می دہد!

خوں ازو اندر بدن سیارتر · قلب از روح الامیں بیدارتر

اے بسا شاعر کہ از سحرِ ہنر · رہزنِ قلب است و ابلیسِ نظر!

شاعرِ ہندی! خدایش یار باد · جانِ او بے لذّتِ گفتار باد

عشق را خنیاگری آموختہ · با خلیلاں آذری آموختہ!

حرفِ او چاویدہ و بے سوز و درد · مُرد خوانند اہلِ درد او را نہ مَرد

زاں نوائے خوش کہ نشناسد مقام · خوشتر آں حرفے کہ گوئی در منام

فطرتِ شاعر سراپا جستجوست · خالق و پروردگارِ آرزوست!

شاعر اندر سینۂ ملت چو دل · ملتے بے شاعرے انبارِ گل!

سوز و مستی نقشبندِ عالمے است · شاعری بے سوز و مستی ماتمے است!

"شعر را مقصود اگر آدم گری است
شاعری هم وارثِ پیغمبری است"

گفتم از پیغمبری هم باز گوے　　سرّ او با مردِ محرم باز گوے
گفت "اقوام و ملل آیاتِ اوست　　عصرہاے ما ز مخلوقاتِ اوست
از دمِ او ناطق آمد سنگ و خشت　　ما ہمه مانندِ حاصل او چو کشت!
پاک سازد استخوان و ریشه را　　بالِ جبریلی دہد اندیشه را
ہاے و ہوے اندرونِ کائنات　　از لبِ او نجم و نور و نازعات
آفتابش را زوالے نیست نیست　　منکرِ او را کمالے نیست نیست
رحمتِ حق صحبتِ احرارِ او　　قہرِ یزداں ضربتِ کرّارِ او
گرچه باشی عقلِ کل از وے مرم　　زانکه او بیند تن و جاں را بہم
تیز تر نه پا براہِ یرغمید　　تا ببینی آنچه می بایست دید

نجم و نور و نازعات - اسمائے سورہ ہائے قرآن

کندہ بر دیوارے از سنگِ قمر

"چار طاسینِ نبوّت را نگر"

شوق را راہِ خویش داند بے دلیل   شوقِ پروازے ببالِ جبرئیل!
شوق را راہِ دراز آمد دو گام   ایں مسافر خستہ گردد از مقام
پا زدم مستانہ سوئے رغمید   تا بلندیہائے او آمد پدید
من چہ گویم از شکوہِ آں مقام   ہفت کوکب در طوافِ او مدام
فرشیاں از نورِ او روشن ضمیر   عرشیاں از سرمۂ خاکش بصیر!
حق مرا چشم و دل و گفتار داد   جستجوئے عالمِ اسرار داد

پردہ را برگیرم از اسرارِ کل
با تو گویم از طواسینِ رسل

سنگِ قمر ۔ قسمے از سنگِ سفید ۔

طاسینِ گوتم

توبہ آوردن زنِ رقاصۂ عشوہ فروش

گوتم

مئے دیرینہ و معشوق جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حورِ جناں چیزے نیست!
ہرچہ از محکم و پایندہ شناسی ، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست!
دانشِ مغربیاں فلسفۂ مشرقیاں
ہمہ بت خانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیشں و ازیں بادیہ ترساں مگذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست
در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نیست
بگذر از غیب کہ ایں وہم و گماں چیزے نیست
در جہاں بودن و رستن ز جہاں، چیزے است
آں بہشتے کہ خدائے بتو بخشد ہمہ ہیچ
تا جزائے عملِ تست جناں، چیزے ہست!
راحتِ جاں طلبی؟ راحتِ جاں چیزے نیست
در غمِ ہم نفساں اشکِ رواں، چیزے ہست
چشمِ مخمور و نگاہِ غلط انداز و سرود
ہمہ خوب است ولے خوشترِ ازاں چیزے ہست

حسنِ رخسار دمے ہست و دمے دیگر نیست
حسنِ کردار و خیالاتِ خوشاں چیزے ہست!

رقاصہ

فرصتِ کشمکش مدہ ایں دلِ بے قرار را
یک دو شکن زیادہ کن گیسوئے تابدار را
از تو درون سینہ ام برقِ تجلئ کہ من
با مہ و مہر دادہ ام تلخئ انتظار را
ذوقِ حضور در جہاں رسمِ صنم گری نہاد
عشق فریب می دہد جانِ اُمیدوار را!
تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازۂ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادۂ، بند ز پائے من کشائے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را
تیشہ اگر بہ سنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگواست؟
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

طاسینِ زرتشت

آزمایش کردن اہرمن زرتشت را

اہرمن

از تو مخلوقاتِ من نالاں چو نَے　　از تو مارا فرودیں مانندِ دے
درجہاں خوار و زبونم کردۂ　　نقشِ خود رنگیں ز خونم کردۂ

زندہ حق از جلوۂ سینائے تست
مرگِ من اندر یدِ بیضائے تست

تکیہ بر میثاقِ یزداں ابلہی است — بر مرادش راہ رفتن گمرہی است
زہرہا در بادۂ گلفامِ اوست — ارّہ و کرم و صلیب انعامِ اوست!
جز دعاہا نوح تدبیرے نداشت — حرفِ آں بیچارہ تاثیرے نداشت!
شہر را بگذار و در غارے نشیں — ہم بہ خیلِ نوریاں صحبت گزیں
از نگاہے کیمیا کن خاک را — از مناجاتے بسوز افلاک را
در کہستاں چوں کلیم آوارہ شو — نیم سوزِ آتشِ نظارہ شو
لیکن از پیغمبری باید گذشت — از چنیں ملّاگری باید گذشت!
کس میانِ ناکساں ناکس شود — فطرتش گر شعلہ باشد خس شود
تا نبوت از ولایت کمتر است — عشق را پیغمبری دردِ سر است!

ارّہ ۔ کرم ۔ صلیب، تلمیحات بہ قصصِ پیغمبراں۔

خیز و در کاشانۂ وحدت نشیں
ترکِ جلوت گوے و در خلوت نشیں!

زرتشت

نور دریاے است ظلمت ساحلش — ہم چو من سیلے نزاد اندر دلش
اندرونم موجہائے بیقرار — سیل را جز غارتِ ساحل چہ کار؟
نقشِ پیرنگے کہ او را کس ندید — جز بخونِ اہرمن نتواں کشید!

خویشتن را وانمودن زندگی است
ضربِ خود را آزمودن زندگی است

از بلا ہا پختہ تر گردد خودی — تا خدا را پردہ در گردد خودی
مردِ حق بیں جز بحق خود را ندید — لا الہ می گفت و در خوں می تپید!
عشق را در خوں تپیدن آبروست — ارّہ و چوب و رسن عیدین اوست!

در رهِ حق ہر چہ پیش آید نکوست
مرحبا نا مہربانیہائے دوست!

جلوۂ حق چشمِ من تنہا نخواست — حسن را بے انجمن دیدن خطاست
چیست خلوت؟ درد و سوز و آرزوست — انجمن دیداست و خلوت جستجوست
عشق در خلوت کلیم اللہی است — چوں بجلوت می خرامد شاہی است!
خلوت و جلوت کمالِ سوز و ساز — ہر دو حالات و مقاماتِ نیاز
چیست آں؟ بگذشتن از دیر و کنشت — چیست ایں؟ تنہا نہ رفتن در بہشت!
گرچہ اندر خلوت و جلوت خداست — خلوت آغاز است و جلوت انتہاست
گفتمٔ پیغمبری دردِ سر است — عشق چوں کامل شود آدم گر است!

راہِ حق با کارواں رفتن خوش است
ہمچو جاں اندر جہاں رفتن خوش است!

طاسینِ مسیح

رویائے حکیم طالسطائی

درمیانِ کوهسارِ هفت مرگ | وادئی بے طائر و بے شاخ و برگ!

تابِ مه از دودِ گردِ او چو قیر | آفتاب اندر فضایش تشنه میر!

رودِ سیماب اندراں وادی رواں | خم بخم مانندِ جوئے کهکشاں

پیش او پست و بلندِ راه هیچ | تند سیر و موج موج و پیچ پیچ

غرق در سیماب مردے تا کمر | با هزاراں ناله هائے بے اثر!

قسمتِ او ابرو باد و آب نے | تشنه و آبے بجز سیماب نے!

طالسطائی۔ نام حکیم و مصلح روسیه

برکراں دیدم زِ تنے نازک تنے　　چشمِ او صد کاروان را رہزنے
کافری آموزِ پیرانِ کنشت　　از نگاہش زشت خوب و خوب زشت
گفتمش تو کیستی نامِ تو چیست؟　　ایں سراپا نالہ و فریاد کیست؟
گفت در چشمم فسونِ سامری است　　نامم افرنگین و کارم ساحری است!
ناگہاں آں جوئے سیمیں تخ بہ بست　　استخوانِ آں جواں در تن شکست
بانگ زد اے وائے بر تقدیرِ من　　وائے بر فریادِ بے تاثیرِ من!
گفت افرنگیں "اگر داری نظر　　اندکے اعمالِ خود را ہم نگر
پورِ مریم آں چراغِ کائنات　　نورِ او اندر جہات و بے جہات!
آں فلاطوس آں صلیب آں روئے زرد　　زیرِ گردوں تو چہ کردی او چہ کرد!
اے بجانت لذتِ ایماں حرام　　اے پرستارِ بتانِ سیمِ خام
قیمتِ روح القدس نشناختی
تن خریدی نقدِ جاں درباختی!"

فلاطوس۔ نام حاکم رومی

طعنهٔ آں نازنینِ جلوه مست — آں جواں را نشتر اندر دل شکست

گفت "اے گندم نمائے جو فروش — از تو شیخ و برہمن ملّت فروش!

عقل و دیں از کافریہائے تو خوار — عشق از سوداگریہائے تو خوار!

مہرِ تو آزار و آزارِ نہاں — کینِ تو مرگ است و مرگِ ناگہاں!

صحبتے با آب و گل ورزیدهٔ — بنده را از پیشِ حق دزدیدهٔ

حکمتے کو عقدهٔ اشیا کشاد — با تو غیر از فکرِ چنگیزی نداد

داند آں مردے که صاحب جوہر است — جرمِ تو از جرمِ من سنگیں تر است

از دمِ او رفته جاں آمد بتن — از تو جاں را دخمه می گردد بدن

آنچه ما کردیم با ناسوتِ او — ملّت او کرد با لاہوتِ او

مرگِ تو اہلِ جہاں را زندگی است
باش! تا بینی که انجام تو چیست!"

ناسوت جسم ۔ لاہوت ۔ روح

طاسین محمدؐ

نوحہ روحِ ابوجہل در حرمِ کعبہ

سینۂ ما از محمدؐ داغ داغ! — از دمِ او کعبہ را گُل شد چراغ!
از ہلاکِ قیصر و کسرےٰ سرود — نوجوانان را ز دستِ ما ربُود
ساحر و اندر کلامش ساحری است — این دو حرفِ لا الٰہ خود کافری است
تا بساطِ دینِ آبا در نورد — با خداوندانِ ما کرد آنچہ کرد
پاش پاش از ضربتش لات و منات — انتقام از وے بگیر اے کائنات
دل بغائب بست و از حاضر گسست — نقشِ حاضر را فسونِ او شکست
دیدہ بر غائب فرو بستن خطاست — آنچہ اندر دیدہ می ناید کجاست

پیشِ غائب سجده بردن کوری است　　دینِ نو کور است و کوری دوری است

خم شدن پیشِ خدائے بے جہات!
بنده را ذوقے نبخشد ایں صلوٰت!

مذہبِ او قاطع ملک و نسب　　از قریش و منکر از فضلِ عرب!
در نگاهِ او یکے بالا و پست　　با غلامِ خویش بر یک خواں نشست
قدرِ احرارِ عرب نشناخته　　با کلفتانِ حبش در ساخته
احمراں با اسوداں آمیختند　　آبروئے دودمانے ریختند!
ایں مساوات ایں مواخات اعجمی است　　خوب می دانم که سلماں رضؓ مزدکی است
ابن عبداللہ فریبش خورده است　　رستخیزے بر عرب آورده است!
عترتِ ہاشم زخود مہجور گشت　　از دو رکعت چشمِ شاں بے نور گشت
اعجمی را اصل عدنانی کجاست　　گنگ را گفتارِ سحبانی کجاست

کلفت - فریبِ دیدگل - سلمانؓ - حضرت سلمان فارسی - عدنان - جدِ عرب - سحبان - یکے از فصیحانِ عرب

چشم خاصانِ عرب گردیدہ کور　　برنیائی اے زُہیر از خاکِ گور!

اے تو مارا اندریں صحرا دلیل
بشکن افسونِ نوائے جبرئیل!

باز گو اے سنگِ اسود باز گوے　　آنچہ دیدیم از محمد باز گوے

اے ہُبل اے بندہ را پوزش پذیر　　خانۂ خود را ز بے کیشاں بگیر

گلۂ شاں را بگرگاں کن سبیل　　تلخ کُن خرمائے شاں را بر نخیل!

صرصرے دہ با ہوائے بادیہ　　اَنَّھُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِیَۃ

اے منات اے لات ازیں منزل مرو　　گر ز منزل می روی از دل مرو

اے ترا اندر دو چشمِ ما وثاق
مہلتے اِنْ کُنْتِ اَزْمَعْتِ الْفِرَاقْ

زُہیر۔ شاعرِ مشہورِ عرب
اَنَّھُمْ اَعْجَازُ الخ آیۂ قرآنیہ
اِن کنت ازمعت الفراق۔ پارۂ از شعر امرالقیس یعنی مہلتے دہ اگر قصدِ جدائی کردہ

فلکِ عطارد

زیارتِ ارواحِ جمال الدّین افغانی و سعید حلیم پاشا

مشتِ خاکے کارِ خود را بردہ پیش / در تماشائے تجلی ہائے خویش!

یا من افتادم بدامِ ہست و بُود / یا بدامِ من اسیر آمد وجود!

اندریں نیلی تتق چاک از من است؟ / من ز افلاکم کہ افلاک از من است؟

یا ضمیرم را فلک در برگرفت / یا ضمیرِ من فلک را در گرفت!

اندرون است ایں کہ بیرون است چیست؟ / آنچہ می بیند نگہ چون است؟ چیست؟

پر زنم بر آسمانے دیگرے / پیشِ خود بینم جہانے دیگرے

عالمے با کوہ و دشت و بحر و بر / عالمے از خاکِ ما دیرینہ تر

عالمے از ابرکے، بالیدۂ / دستبردِ آدمے نادیدۂ

نقشہا نابستہ بر لوحِ وجود
خردہ گیرِ فطرت آنجا کس نبود!

من بہ رومیؒ گفتم این صحرا خوش است
در کہستان شورشِ دریا خوش است

من نیابم از حیات این جا نشان
از کجا می آید آوازِ اذان؟

گفت رومیؒ "این مقامِ اولیاست
آشنا این خاکدان با خاکِ ماست

بوالبشر چون رخت از فردوس بست
یک دو روزے اندرین عالم نشست

این فضاہا سوزِ آہش دیدہ است
نالہ ہائے صبحگاہش دیدہ است

زائرانِ این مقام ارجمند
پاک مردان از مقاماتِ بلند

پاک مردان چون فضیل و بوسعید
عارفان مثلِ جنید و بایزید

خیز تا مارا نماز آید بدست
یک دو دم سوز و گداز آید بدست

رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام
مقتدی تاتار و افغانی امام

پیر رومی ہر زماں اندر حضور
طلعتش برتافت از ذوق و سرور

گفت مشرق زیں دو کس بہتر نزاد
ناخنِ شاں عقدہ ہائے ما کشاد

سید السادات مولٰنا جمال
زندہ از گفتارِ او سنگ و سفال

ترک سالار آں حلیمِ دردمند
فکرِ او مثلِ مقام او بلند

باچنیں مرداں دو رکعت طاعت است
ورنہ آں کارے کہ مزدش جنت است

قراتِ آں پیر مردے سخت کوش
سورۂ والنجم و آں دشتِ خموش!

قرأتے کز وے خلیل آید بوجد
روحِ پاکِ جبرئیل آید بوجد!

دل ازو در سینہ گردد ناصبور
شورِ الا اللہ خیزد از قبور!

اضطرابِ شعلہ بخشد دود را
سوز و مستی می دہد داؤد را

آشکارا ہر غیاب از قرأتش
بے حجاب ام الکتاب از قرأتش

من ز جا برخاستم بعد از نماز — دست او بوسیدم از راه نیاز
گفت رومی "ذرهٔ گردون نورد! — در دل او یک جهان سوز و درد
چشم جز بر خویشتن نگشاده — دل بکس نا داده آزاده

تند سیر اندر فراخای وجود
من ز شوخی گویمش "زنده رود"

افغانی

زنده رود! از خاکدان ما بگوی — از زمین و آسمان ما بگوی
خاکی و چون قدسیان روشن بصر — از مسلمانان بده ما را خبر

زنده رود

در ضمیر ملت گیتی شکن — دیده ام آویزش دین و وطن

روح در تن مُردہ از ضعفِ یقیں — نا امید از قوتِ دینِ مبیں

ترک و ایران و عرب مستِ فرنگ — ہر کسے را در گلو شستِ فرنگ

مشرق از سلطانیِ مغرب خراب — اشتراک از دین و ملّت بردہ تاب!

افغانی

دین و وطن

لُردِ مغرب آں سراپا مکر و فن — اہلِ دیں را داد تعلیمِ وطن

او بفکرِ مرکز و تو در نفاق — بگذر از شام و فلسطین و عراق

تو اگر داری تمیزِ خوب و زشت — دل نہ بندی با کلوخ و سنگ و خشت

چیست دیں برخاستن از روئے خاک — تا ز خود آگاہ گردد جانِ پاک!

می نگنجد آنکہ گفت اللہ ہو — در حدودِ ایں نظامِ چارسو

پرِّکہ از خاک و برخیزد ز خاک — حیف اگر در خاک میرد جانِ پاک!

گرچہ آدم بردمید از آب و گِل   رنگ و نم چوں گُل کشید از آب و گِل
حیف اگر در آب و گل غلطد مدام   حیف اگر برتر نپرد زیں مقام!
گفت تن در شو بخاکِ رہگذر   گفت جاں پہنائے عالم را نگر!
جاں نگنجد در جہات اے ہوشمند   مردِ حُر بیگانہ از ہر قید و بند

حُر ز خاکِ تیرہ آید در خروش
زانکہ از بازاں نیاید کارِ موش!

آں کفِ خاکے کہ نامیدی وطن   ایں کہ گوئی مصر و ایران و یمن
با وطن اہلِ وطن را نسبتے است   زانکہ از خاکش طلوعِ ملتے است
اندریں نسبت اگر داری نظر   نکتۂ بینی ز مو باریک تر
گرچہ از مشرق برآید آفتاب   با تجلی ہائے شوخ و بے حجاب
در تب و تاب است از سوزِ دروں   تا ز قیدِ شرق و غرب آید بروں
بر دمد از مشرقِ خود جلوہ مست   تا ہمہ آفاق را آرد بدست!

فطرتش از مشرق و مغرب بری است
گرچه او از روے نسبت خاوری است!

اشتراک و ملوکیت

صاحبِ سرمایہ از نسلِ خلیل
یعنی آں پیغمبرِ بے جبرئیل
زانکہ حق در باطلِ او مضمر است
'قلبِ او مومن دماغش کافر است'
غربیاں گم کردہ اند افلاک را
در شکم جویند جانِ پاک را
رنگ و بُو از تن نگیرد جانِ پاک
جز بتن کارے ندارد اشتراک
دینِ آں پیغمبرِ حق ناشناس
بر مساواتِ شکم دارد اساس
تا اخوت را مقام اندر دل است
بیخ او در دل نہ در آب و گل است!

صاحبِ سرمایہ۔ کارل مارکس مصنف کتاب سرمایہ کہ اصول اشتراک را دریں کتاب وضع کردہ

هم ملوکیت بدن را فربهی است　　سینهٔ بے نورِ او از دل تہی است!
مثلِ زنبورے کہ بر گُل می چرد　　برگ را بگذارد و شہدش برد
شاخ و برگ و رنگ و بوئے گل ہماں　　بر جمالش نالۂ بلبل ہماں
از طلسمِ رنگ و بوئے او گذر　　ترکِ صُورت گوے و در معنی نگر

مرگِ باطن گرچہ دیدن مشکل است
گُل مخواں او را کہ در معنی گِل است!

ہر دو را جاں ناصبور و ناشکیب　　ہر دو یزداں ناشناس آدم فریب
زندگی ایں را خروج آں را خراج　　درمیانِ ایں دو سنگ آدم زجاج!
ایں بہ علم و دین و فن آرد شکست　　آں برد جاں را از تن ناں را ز دست
غرق دیدم ہر دو را در آب و گل　　ہر دو را تن روشن و تاریک دل!

زندگانی سوختن با ساختن
در گِلے تخمِ دلے انداختن!

سعید حلیم پاشا

شرق و غرب

غربیاں را زیرکی سازِ حیات — شرقیاں را عشق رازِ کائنات
زیرکی از عشق گردد حق شناس — کارِ عشق از زیرکی محکم اساس
عشق چوں با زیرکی ہمبر شود — نقشبندِ عالمِ دیگر شود
خیز و نقشِ عالمِ دیگر بنہ — عشق را با زیرکی آمیزہ دہ
شعلۂ افرنگیاں نم خوردہ ایست — چشمِ شاں صاحب نظر دل مردہ ایست!
زخمہا خوردند از شمشیرِ خویش — بسمل افتادند چوں نخچیرِ خویش!
سوز و مستی را مجو از تاکِ شاں — عصرِ دیگر نیست در افلاکِ شاں!

زندگی را سوز و ساز از نارِ تست

عالمِ نو آفریدن کارِ تست!

مصطفےٰ[1] کو از تجدد می سرود · گفت نقشِ کہنہ را باید زدود

تو نگردد کعبہ را رختِ حیات · گر ز افرنگ آیدش لات و منات

ترک را آہنگِ نو در چنگ نیست · تازہ اش جز کہنۂ افرنگ نیست

سینۂ او را دمے دیگر نبود · در ضمیرش عالمے دیگر نبود

لاجرم با عالمِ موجود ساخت · مثلِ موم از سوزِ ایں عالم گداخت

طرفگیہا در نہادِ کائنات · نیست از تقلیدِ تقویمِ حیات

زندہ دل خلاقِ اعصار و دہور · جانش از تقلید گردد بے حضور

چوں مسلماناں اگر داری جگر · در ضمیرِ خویش و در قرآں نگر

صد جہانِ تازہ در آیاتِ اوست · عصرہا پیچیدہ در آناتِ اوست

یک جہانش عصرِ حاضر را بس است · گیر اگر در سینہ دل معنی رس است

[1] مصطفےٰ: مراد از مصطفےٰ کمال

بندۂ مومن ز آیاتِ خداست ہر جہاں اندر برِ او چوں قباست!

چوں کہن گردد جہانے در برش
می دہد قرآں جہانے دیگرش!

زندہ رود

زورقِ ما خاکیاں بے ناخداست
کس نداند عالمِ قرآں کجا است!

افغانی

عالمے در سینۂ ما گم ہنوز عالمے در انتظارِ قم ہنوز
عالمے بے امتیازِ خون و رنگ شامِ او روشن تر از صبحِ فرنگ
عالمے پاک از سلاطین و عبید چوں دلِ مومن کرانش ناپدید
عالمے رعنا کہ فیضِ یک نظر تخم او افگند در جانِ عمرؓ!

لایزال و وارد اتش نو بنو — برگ و بارِ محکماتش نو بنو
باطنِ او از تغیّر بے غمے — ظاہرِ او انقلاب ہر دمے
اندرونِ تست آں عالم نگر
می دہم از محکماتِ او خبر!

محکمات عالم قرآنی

۱۔ خلافتِ آدم

در دو عالم ہر کجا آثارِ عشق — ابنِ آدم سرّے از اسرارِ عشق
سرِّ عشق از عالمِ ارحام نیست — او ز سام و حام و روم و شام نیست
کوکبِ بے شرق و غرب و بے غروب — در مدارش نے شمال و نے جنوب
حرفِ انّی جاعلٌ تقدیرِ او — از زمیں تا آسماں تفسیرِ او!
مرگ و قبر و حشر و نشر احوالِ اوست — نور و نارِ آں جہاں اعمالِ اوست

او امام و او صلوات و او حرم — او مداد و او کتاب و او قلم!

خرده خرده غیبِ او گردد حضور — نے حدود او را نہ ملکش را ثغور

از وجودش اعتبارِ ممکنات — اعتدالِ او عیارِ ممکنات

من چہ گویم از یمِ بے ساحلش — غرق اعصار و دہور اندر دلش!

آنچہ در آدم بگنجد عالم است — آنچہ در عالم نگنجد آدم است!

آشکارا مہر و مہ از جلوتش — نیست رہ جبریل را در خلوتش!

برتر از گردوں مقامِ آدم است
اصلِ تہذیب احترامِ آدم است

زندگی اے زندہ دل دانی کہ چیست — عشقِ یک بیں در تماشائے دوئی است!

مرد و زن وابستۂ یک دیگر اند — کائناتِ شوق را صورت گر اند!

زن نگہ دارندۂ نارِ حیات — فطرتِ او لوحِ اسرارِ حیات!

آتشِ ما را بجانِ خود زند — جوہرِ او خاک را آدم کند

درضمیرش ممکناتِ زندگی
ازتب وتابش ثباتِ زندگی

شعلهٔ کز وے شرر ہا درگسست
جان وتن بے سوزِ او صورت نہ بست

ایرجِ ما از ارجمندیہاے او
ما ہمہ از نقشبندیہاے او!

حق ترا داد است اگر تابِ نظر
پاک شو قدسیتِ او را نگر

اے ز دینت عصرِ حاضر بردہ تاب
فاش گویم با تو اسرارِ حجاب

ذوقِ تخلیق آتشے اندر بدن
از فروغ او فروغِ انجمن!

ہرکہ بردارد ازیں آتش نصیب
سوز و سازِ خویش را گردد رقیب

ہر زماں بر نقشِ خود بندد نظر
تا بگیرد لوحِ او نقشِ دگر

مصطفےٰ اندر حرا خلوت گزید
مدتے جز خویشتن کس را ندید

نقشِ ما را در دلِ او ریختند
ملتے از خلوتش انگیختند

می توانی منکرِ یزداں شدن
منکر از شانِ نبی نتواں شدن

گرچه داری جانِ روشن چوں کلیم   هست افکارِ تو بے خلوت عقیم!

از کم آمیزی تخیّل زنده تر
زنده تر جوینده تر یابنده تر!

علم و هم شوق از مقاماتِ حیات   هر دو می گیرد نصیب از واردات!
علم از تحقیق لذت می برد   عشق از تخلیق لذت می برد
صاحبِ تحقیق را جلوت عزیز   صاحبِ تخلیق را خلوت عزیز
چشمِ موسےٰ خواست دیدارِ وجود   ایں همه از لذتِ تحقیق بُود
لن ترانی نکته ها دارد دقیق   اندکے گم شو دریں بحرِ عمیق
هر کجا بے پرده آثارِ حیات   چشمه زارش در ضمیرِ کائنات
در نگر هنگامهٔ آفاق را   زحمتِ جلوت مده خلّاق را

حفظ هر نقش آفریں از خلوت است
خاتم او را نگیں از خلوت است

۲- حکومتِ الٰہی

بندۂ حق بے نیاز از ہر مقام نے غلام او را نہ او کس را غلام

بندۂ حق مردِ آزاد است و بس ملک و آئینش خدا داد است و بس

رسم و راہ و دین و آئینش ز حق زشت و خوب و تلخ و نوشینش ز حق

عقلِ خود بیں غافل از بہبودِ غیر سُودِ خود بیند نہ بیند سُودِ غیر

وحیِ حق بینندۂ سودِ ہمہ در نگاہش سود و بہبودِ ہمہ

عادل اندر صلح و ہم اندر مصاف وصل و فصلش لا یراعی لا یخاف

غیرِ حق چوں ناہی و آمر شود زور ور بر ناتواں قاہر شود

زیرِ گردوں آمری از قاہری است
آمری از ماسوا اللہ کافری است

قاہرِ آمر کہ باشد پختہ کار از قوانیں گردِ خود بندد حصار

جُرّهٔ شاہیں تیز چنگ و زود گیر | صعوہ را در کار ہا گیرد مشیر
قاہری را شرع و دستورے دہد | بے بصیرت سرمہ با کورے دہد

حاصلِ آئین و دستورِ ملوک؟
دہ خدایاں فربہ و دہقاں چو دوک!

وائے بر دستورِ جمہورِ فرنگ | مردہ تر شد مردہ از صُورِ فرنگ!
حقہ بازاں چوں سپہرِ گرد گرد | از امم بر تختۂ خود چیدہ نرد!
شاطراں ایں گنج ور آں رنج بر | ہر زماں اندر کمینِ یک دگر
فاش باید گفت سرِّ دلبراں | ما متاع و ایں ہمہ سوداگراں!
دیدہ ہا بے نم ز حُبِّ سیم و زر | مادراں را بارِ دوش آمد پسر
وائے بر قومے کہ از بیمِ ثمر | می برد نم را ز اندامِ شجر!
تا نیا روز خمہ از تارش سرود | می کُشد، نا زادہ را اندر وجود!
گرچہ دارد شیوہ ہائے رنگ رنگ | من بجز عبرت نگیرم از فرنگ!

اے بہ تقلیدش اسیر آزاد شو

دامنِ قرآں بگیر آزاد شو!

۳- ارض ملکِ خدا است

سرگذشتِ آدم اندر شرق و غرب — بہرِ خاکے فتنہ ہائے حرب و ضرب!

یک عروس و شوہرِ او ما ہمہ — آں فسونگر بے ہمہ ہم با ہمہ!

عشوہ ہائے او ہمہ مکر و فن است — نے از انِ تو نہ از آنِ من است!

درنسازد با تو ایں سنگ و حجر — ایں ز اسبابِ حضر تو در سفر!

اختلاطِ خفتہ و بیدار چیست؟ — ثابتے را کار با سیار چیست؟

حق زمیں را جز متاعِ ما نگفت — ایں متاعِ بے بہا مفت است مفت

دہ خدایا! نکتۂ از من پذیر — رزق و گور از وے بگیر او را مگیر

صحبتش تا کے تو بود و او نبود — تو وجود و او نمودِ بے وجود

تو عقابی طائفِ افلاک شو — بال و پر بکشا و پاک از خاک شو

باطنِ الارضُ للهٰ ظاهر است

هر که این ظاهر نبیند کافر است

من نگویم در گذر از کاخ و کوے — دولتِ تست ایں جهانِ رنگ و بوے

دانه دانه گوهر از خاکش بگیر — صید چُوں شاهیں ز افلاکش بگیر

تیشهٔ خود را بکهسارش بزن — نورے از خود گیر و بر تارش بزن

از طریقِ آذری بیگانه باش — بر مرادِ خود جهانِ نَو تراش!

دلِ برنگ و بوے و کاخ و کو مده — دل حریم اوست جز با او مده!

مردن بے برگ و بے گور و کفن؟ — گم شدن در نقره و فرزند و زن!

هر که حرفے لا اله از بر کند — عالمے را گم بخویش اندر کند

فقر جوع و رقص و عریانی کجاست

فقر سلطانی است رهبانی کجاست

۴۔ حکمت خیرِ کثیر است

گفت حکمت را خدا خیرِ کثیر	هر کجا این خیر را بینی بگیر
علم حرف و صوت را شہپر دہد	پاکیِ گوہر بہ ناگوہر دہد
علم را بر اوجِ افلاک است رہ	تا ز چشمِ مہر برکند نگہ
نسخهٔ او نسخهٔ تفسیرِ کل	بستهٔ تدبیرِ او تقدیرِ کل
دشت را گوید حبابے دہ، دہد	بحر را گوید سرابے دہ، دہد!
چشمِ او بر وارداتِ کائنات	تا ببیند محکماتِ کائنات
دل اگر بندد بہ حق پیغمبری است	ور ز حق بیگانہ گردد کافری است!
علم را بے سوزِ دل خوانی شر است	نورِ او تاریکیِ بحر و بر است
عالمے از غازِ او کور و کبود	فرودینش برگ ریزِ ہست و بود
بحر و دشت و کوہسار و باغ و راغ	از بمِ طیارهٔ او داغ داغ!

سینۂ افرنگ را نارے ازوست | لذّتِ شبخون و یلغارے ازوست
سیر و اژونے دهد ایام را | می برد سرمایۂ اقوام را!
قوتش ابلیس را یارے شود | نور نار از صحبتِ نارے شود
کشتن ابلیس کارے مشکل است | زانکه او گم اندر اعماقِ دل است!
خوشتر آں باشد مسلمانش کنی | کشتۂ شمشیرِ قرآنش کنی
از جلالِ بے جمالے الاماں | از فراقِ بے وصالے الاماں!
علم بے عشق است از طاغوتیاں | علم با عشق است از لاهوتیاں!
بے محبّت علم و حکمت مردہ | عقل تیرے بر ہدف ناخوردہ

کور را بینندہ از دیدار کن
بولہب را حیدرِ کرار کن!

زندہ رود

محکماتش وا نمودی از کتاب | ہست آں عالم ہنوز اندر حجاب!

پردہ را از چہرہ نکشاید چرا
از ضمیرِ ما بروں ناید چرا

پیشِ ما یک عالمِ فرسودہ ایست
ملت اندر خاکِ او آسودہ ایست

رفت سوز سینۂ تاتار و کُرد
یا مسلماں مُرد یا قرآں بمرد!

سعید حلیم پاشا

دینِ حق از کافری رسواتر است
زانکه مُلّا مومنِ کافرگر است!

شبنمِ ما در نگاہِ ما یم است
از نگاہِ او یمِ ما شبنم است!

از شگرفیہاے آں قرآں فروش
دیدہ ام روح الامیں را در خروش!

زانسوئے گردوں دلش بیگانۂ
نزدِ او امّ الکتاب افسانۂ

بے نصیب از حکمتِ دینِ نبی
آسمانش تیرہ از بے کوکبی!

کم نگاہ و کور ذوق و ھرزہ گرد
ملت از قال و اقولش فرد فرد!

مکتب و مُلّا و اسرارِ کتاب
کورِ مادر زاد و نورِ آفتاب!

دینِ کافر فکر و تدبیرِ جہاد
دینِ مُلّا فی سبیل اللہ فساد!

مردِ حق جانِ جہانِ چار سوے
آں بخلوت رفتہ را از من بگوے

اے ز افکارِ تو مومن را حیات
از نفسہاے تو ملّت را ثبات

حفظِ قرآنِ عظیم آئینِ تست
حرفِ حق را فاش گفتن دینِ تست

تو کلیمی چند باشی سرنگوں
دستِ خویش از آستیں آور بروں

سرگذشتِ ملّتِ بیضا بگوے
با غزال از وسعتِ صحرا بگوے

فطرتِ تو مستنیر از مصطفےٰ است
باز گو آخر مقامِ ما کجاست؟

مردِ حق از کس نگیرد رنگ و بُو
مردِ حق از حق پذیرد رنگ و بُو

ہر زماں اندر تنش جانے دگر
ہر زماں او را چو حق شانے دگر

راز ہا با مردِ مومن باز گوے
شرحِ رمزِ 'کلّ یوم' باز گوے

کلّ یوم۔ تلمیح بآیہ 'کلّ یوم ھو فی شان'

جز حرم منزل ندارد کارواں　　غیرِ حق در دل ندارد کارواں

من نمی گویم کہ راہش دیگر است

کارواں دیگر نگاہش دیگر است!

افغانی

از حدیثِ مصطفیٰ داری نصیب؟　　دینِ حق اندر جہاں آمد غریب*

با تو گویم معنیٔ ایں حرفِ بکر　　غربتِ دیں نیست فقرِ اہلِ ذکر

بہرِ آں مردے کہ صاحب جستجو ست　　غربتِ دیں ندرتِ آیاتِ اوست

غربتِ دیں ہر زماں نوعِ دگر　　نکتہ را دریاب اگر داری نظر

دِل بآیاتِ مبیں دیگر بہ بند　　تا بگیری عصرِ نو را در کمند!

کس نمی داند ز اسرارِ کتاب　　شرقیاں ہم غربیاں در پیچ و تاب

روسیاں نقشِ نوی انداختند　　آب و ناں بردند و دیں در باختند

*غریب تلمیح بحدیث الاسلام جاء غریب الخ

حق بہ بیں حق گوے و غیر از حق مجوے
یک دو حرف از من بآں ملت بگوے

پیغامِ افغانی با ملّتِ روسیّہ

منزل و مقصودِ قرآں دیگر است
رسم و آئینِ مسلماں دیگر است

در دلِ او آتشِ سوزندہ نیست
مصطفیٰ در سینۂ او زندہ نیست!

بندۂ مومن ز قرآں برنخورد
در ایاغِ او نہ مے دیدم نہ دُرد

خود طلسمِ قیصر و کسریٰ شکست
خود سرِ تختِ ملوکیت نشست!

تا نہالِ سلطنت قوّت گرفت
دینِ او نقشِ از ملوکیّت گرفت

از ملوکیت نگہ گردد دگر
عقل و ہوش و رسم و رہ گردد دگر!

تو کہ طرحِ دیگرے انداختی
دل ز دستورِ کہن پرداختی

ہمچو ما اسلامیاں اندر جہاں
قیصریت را شکستی استخواں

تا برافروزی چراغے در ضمیر
عبرتے از سرگذشتِ ما بگیر

پائے خود محکم گذار اندر نبرد
گردِ ایں لات و ہبل دیگر مگرد

ملّتے می خواہد ایں دنیائے پیر
آنکہ باشد ہم بشیر و ہم نذیر!

باز می آئی سوے اقوامِ شرق
بستہ ایامِ تو با ایامِ شرق

تو بجاں افگندۂ سوزِ دگر
در ضمیرِ تو شب و روزے دگر!

کہنہ شد افرنگ را آئین و دیں
سوے آں دیرِ کہن دیگر مبیں

کردہ کارِ خداوندان تمام
بگذر از لا جانبِ الّا خرام

درگذر از لا اگر جویندۂ
تا رہِ اثبات گیری زندۂ

اے کہ می خواہی نظامِ عالمے
جُستۂ او را اساسِ محکمے؟

داستانِ کہنہ شستی باب باب
فکر را روشن کن از اُمّ الکتاب

با سیہ فاماں یدِ بیضا کہ داد؟ مژدۂ لا قیصر و کسریٰ کہ داد؟

در گذر از جلوہ ہاے رنگ رنگ خویش را دریاب از ترکِ فرنگ!

گر ز مکرِ غربیاں باشی خبیر روبہی بگذار و شیری پیشہ گیر

چیست روباہی تلاشِ ساز و برگ شیرِ مولا جوید آزادی و مرگ

جز بقرآں ضیغمی روباہی است فقرِ قرآں اصلِ شاہنشاہی است

فقرِ قرآں اختلاطِ ذکر و فکر فکر را کامل ندیدم جز بذکر

ذکر؟ ذوق و شوق را دادن ادب کارِ جان است ایں نہ کارِ کام و لب

خیزد از وے شعلہ ہاے سینہ سوز با مزاجِ تو نمی سازد ہنوز

اے شہیدِ شاہدِ رعناے فکر

با تو گویم از تجلّی ہاے فکر

چیست قرآں؟ خواجہ را پیغامِ مرگ دستگیرِ بندۂ بے ساز و برگ!

ہیچ خیر از مردکِ زرکش مجو لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا

از ربا آخر چه می زاید ؟ فتن ! کس نداند لذّتِ قرضِ حسن !

از ربا جاں تیرہ دل چوں خشت و سنگ آدمی درّندہ بے دندان و چنگ !

رزقِ خود را از زمیں بردن رواست ایں متاعِ بندہ و ملکِ خداست

بندۂ مومن امیں، حق مالک است غیرِ حق ہر شے کہ بینی ہالک است

رایتِ حق از ملوک آمد نگوں قریہ ہا از دخلِ شاں خوار و زبوں

آب و نانِ ماست از یک مائدہ

دودۂ آدم "کنفسٍ" واحدہ

نقشِ قرآں تا دریں عالم نشست نقشہائے کاہن و پاپا شکست !

فاش گویم آنچہ در دل مضمر است ایں کتابے نیست چیزے دیگر است !

چوں بجاں در رفت جاں دیگر شود جاں چو دیگر شد جہاں دیگر شود

ہالک۔ تلمیح بآیہ شریفہ کل شیء ھالک الا وجھہٗ

قریہ ہا از دخل الخ تلمیح بآیہ شریفہ ان الملوک اذا دخلوا الخ

کنفسٍ واحدہ تلمیح بآیہ شریفہ ما خلقکم ولا بعثکم الخ

مثلِ حق پنہان و ہم پیداست ایں	زندہ و پایندہ و گویاست ایں
اندرو تقدیر ہائے شرق و غرب	سرعتِ اندیشہ پیدا کن چو برق
با مسلماں گفت جاں برکف بنہ	ہرچہ از حاجت فزوں داری بدہ
آفریدی شرع و آئینے دگر	اندکے با نورِ قرآنش نگر
از بم و زیرِ حیات آگہ شوی
ہم ز تقدیرِ حیات آگہ شوی
محفلِ ما بے مے و بے ساقی است	سازِ قرآں را نواہا باقی است
زخمۂ ما بے اثر افتد اگر	آسماں دارد ہزاراں زخمہ ور
ذکرِ حق از امتاں آمد غنی	از زمان و از مکاں آمد غنی!
ذکرِ حق از ذکرِ ہر ذاکر جدا است	احتیاجِ روم و شام او را کجاست
حق اگر از پیشِ ما بردارد ش	پیشِ قومے دیگرے بگذاردش
از مسلماں دیدہ ام تقلید و ظن	ہر زماں جانم بلرزد در بدن!

ہرچہ از حاجت الخ تلمیح بآیۂ شریفہ وَ یَسْئَلُوْنَكَ مَاذَا یُنْفِقُوْنَ۔ الخ

ترسم از روزے کہ محرومش کنند
آتشِ خود بر دلِ دیگر زنند!

پیرِ رومی بہ زندہ رود می گوید کہ شعرے بیار

پیرِ رومی آں سراپا جذب و درد
این سخن دانم کہ با جانش چہ کرد

از درون آہے جگر دوزے کشید
اشک او رنگیں تر از خونِ شہید

آنکہ تیرش جز دلِ مرداں نسُفت
سوئے افغانی نگاہے کرد و گفت

دل بخوں مثلِ شفق باید زدن
دست در فتراکِ حق باید زدن

جاں ز امید است چوں جوئے رواں
ترکِ امید است مرگِ جاوداں

باز در من دید و گفت "اے زندہ رود
با دو بیتے آتش افگن در وجود

ناقہ ما خستہ و محمل گراں
تلخ تر باید نوائے ساربان!

امتحانِ پاکِ مرداں از بلاست
تشنگاں را تشنہ تر کردن رواست

درگذر مثلِ کلیم از رودِ نیل
سوے آتش گام زن مثلِ خلیل!

نغمۂ مردے کہ دارد بوے دوست
ملّتے را می برد تا کوے دوست!

غزل زندہ رود

این گل و لالہ تو گوئی کہ مقیم اند ہمہ
راہ پیما صفتِ موجِ نسیم اند ہمہ

معنئ تازہ کہ جوئیم و نیابیم کجاست
مسجد و مکتب و میخانہ عقیم اند ہمہ

حرفے از خویشتن آموز و دران حرف بسوز
کہ دریں خانقہ بے سوزِ کلیم اند ہمہ

از صفاکوشئ این تکیہ نشینان کم گوے
موے ژولیدہ و ناشستہ گلیم اند ہمہ

چہ حرمہا کہ درونِ حرمے ساختہ اند
اہلِ توحید یک اندیش و دونیم اند ہمہ

مشکل این نیست کہ بزم از سرِ ہنگامہ گذشت
مشکل این است کہ بے نقل و ندیم اند ہمہ

فلکِ زہرہ

فلکِ زہرہ

درمیانِ ما و نورِ آفتاب — از فضاے تو بتو چندیں حجاب!
پیشِ ما صد پردہ را آویختند — جلوہ ہاے آتشیں را بیختند
تا زکم سوزی شود دل سوز تر — سازگار آید بشاخ و برگ و بر
از تبِ او در عروقِ لالہ خوں — آب جو از رقصِ او سیماب گوں
ہم چناں از خاک خیزد جانِ پاک — سوئے بے سوئی گریزد جانِ پاک
در رہِ او مرگ و حشر و حشر و مرگ — جز تب و تابے ندارد ساز و برگ
در فضاے صد سپہرِ نیلگوں — غوطہ پیہم خوردہ باز آید بروں
خود حریمِ خویش و ابراہیمِ خویش — چوں ذبیح اللہ در تسلیمِ خویش!

پیشِ او نُہ آسماں نُہ خیبر است | ضربتِ او از مقامِ حیدر است
ایں ستیزِ دمبدم پاکش کند | محکم و سیّار و چالاکش کند!
می کند پرواز در پہنائے نُور | مخلبش گیرندۂ جبریل و حُور!

تا ز مازاغ البصر گیرد نصیب
بر مقامِ عبدہٗ گردد رقیب!

از مقامِ خود نمیدانم کجاست | ایں قدر دانم کہ از یاراں جداست
اندرونم جنگ بے خیل و سپہ | بیند آں کو ہم چو من دارد نگہ
بے خبر مرداں ز رزمِ کفر و دیں | جانِ من تنہا چو زین العابدیں!
از مقام و راہ کس آگاہ نیست | جز نوائے من چراغِ راہ نیست!
غرق دریا طفلک و برنا و پیر | جاں بساحل بردہ یک مردِ فقیر!
برکشیدم پردہ ہائے ایں وثاق | ترسم از وصل و بنالم از فراق!

مَازاغ البصر: تلمیح بآیۂ شریفہ مازاغ البصر وما طغیٰ

وصل اگر پایانِ شوق است الحذر
اے خنک آہ و فغانِ بے اثر!

راہ رو از جادہ کم گیرد سراغ
گر بجانش سازگار آید فراغ

آں دلے دارم کہ از ذوقِ نظر
ہر زماں خواہد جہانے تازہ تر!

رومیؔ از احوالِ جانِ من خبیر
گفت "می خواہی دگر عالم؟ بگیر!

عشق شاطر ما بدستش مہرہ ایم
پیش بنگر در سوادِ زہرہ ایم

عالمے از آب و خاک اوراقوام
چوں حرم اندر غلافِ مشک فام

با نگاہِ پردہ سوز و پردہ در
از درونِ میغ و مارِ او گذر

اندرو بینی خدایانِ کہن
می شناسم من ہمہ را تن بتن

بعل و مردوخ و یعوق و نسر و فسر
رم خن و لات و منات و عسر و غسر

بر قیامِ خویش می آرد دلیل
از مزاجِ ایں زمانِ بے خلیل"

مجلس خدایانِ اقوام قدیم

آں ہوائے تند و آں شبگوں سحاب — برق اندر ظلمتش گم کردہ تاب

قلزمے اندر ہوا آویختہ — چاک داماں و گہر کم ریختہ!

ساحلش ناپید و موجش گرم خیز — گرم خیز و با ہوا ہا کم ستیز!

رومی و من اندر آں دریائے قیر — چوں خیال اندر شبستانِ ضمیر!

او سفرہا دیدہ و من نو سفر — درد و چشم ناصبور آمد نظر

ہر زماں گفتم نگاہم نارساست — آں دگر عالم کہ می بینم کجاست

تا نشانِ کوہسار آمد پدید — جوئبار و مرغزار آمد پدید!

کوہ و صحرا صد بہار اندر کنار — مشکبار آمد نسیم از کوہسار!

نغمہ ہائے طائرانِ ہم نفس — چشمہ زار و سبزہ ہائے نیم رس

تن ز فیضِ آں ہوا پایندہ تر
جانِ پاک اندر بدن بینندہ تر

از سرِ کُہ پارہ کردم نظر
خرّم آں کوہ و کمر آں دشت و در!

وادیٔ خوش بے نشیب و بے فراز
آبِ خضر آرد بخاکِ او نیاز

اندریں وادی خدایانِ کہن
آں خدائے مصر و ایں ربّ الیمن

آں ز اربابِ عرب ایں از عراق
ایں الٰہ الوصل و آں ربّ الفراق

ایں ز نسلِ مہر و داماد قمر
آں بہ زوجِ مشتری دارد نظر

آں یکے در دستِ او تیغ دو رو
واں دگر پیچیدہ مارے در گلو

ہر یکے ترسندہ از ذکرِ جمیل
ہر یکے آزردہ از ضربِ خلیل

گفت مردوخ "آدم از یزداں گریخت
از کلیسا و حرم نالاں گریخت

تا بیفزاید بادراک و نظر
سوے عہدِ رفتہ باز آید نگر!

می برد لذت ز آثارِ کہن
از تجلی ہاے ما دارد سخن

روزگار افسانۂ دیگر کشاد
می وزد زاں خاکداں بادِ مراد!

لعل از فرطِ طرب خوش می سرود
بر خدایاں رازہائے ما کشود!

نغمۂ لعل

آدم ایں نیلی تتق را بر درید — آنسوے گردوں خداے را ندید
در دلِ آدم بجز افکار چیست — ہمچو موج ایں سر کشید و آں رمید!
جانش از محسوس می گیرد قرار — بو کہ عہدِ رفتہ باز آید پدید
زندہ باد افرنگیٔ مشرق شناس — آنکہ ما را از لحد بیروں کشید!

اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

در نگر آں حلقۂ وحدت شکست — آلِ ابراہیم بے ذوقِ الست!
صحبتش پاشیدہ جامش ریز ریز — آنکہ بود از بادۂ جبریل مست!
مردِ حُر افتاد در بندِ جہات — با وطن پیوست و از یزداں گسست!

خونِ او سرد از شکوہِ دیریاں — لاجرم پیرِ حرم زنار بست!

اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

در جہاں باز آمد ایامِ طرب — دیں ہزیمت خوردہ از ملک و نسب!

از چراغِ مصطفےٰ اندیشہ چیست؟ — زانکہ اورا پف زند صد بولہب!

گرچہ می آید صدائے لا الہ — آنچہ از دل رفت کے ماند بلب!

اہرمن را زندہ کرد افسونِ غرب — روز یزداں زرد رو از بیمِ شب!

اے خدایانِ کہن وقت است وقت!

بندِ دیں از گردنش باید کشود — بندۂ ما بندۂ آزاد بود

تا صلوات اوراگراں آید ہمے — رکعتے خواہیم و آں ہم بے سجود

جذبہ ہا از نغمہ می گردد بلند — پس چہ لذت در نمازِ بے سرود!

از خداوندے کہ غیب اوراسزد — خوشتر آں دیوے کہ آید در شہود!

اے خدایانِ کہن وقت است وقت

فرو رفتن بدریائے زہرہ و

دیدن ارواحِ فرعون و کشنر را

پیرِ روم آں صاحبِ ذکرِ جمیل
ضربِ او را سطوتِ ضربِ خلیل

ایں غزل در عالمِ مستی سرود
ہر خدائے کہنہ آمد در سجود!

غزل

"باز بر رفتہ و آیندہ نظر باید کرد
ہلہ برخیز کہ اندیشہ دگر باید کرد

عشق بر ناقۂ ایام کشد محملِ خویش
عاشقی؟ راحلہ از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جہاں بر روشے محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جہاں کردہ سرِ او داری
پس نخستیں ز سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت "ایں بتکدہ را زیرو زبر باید کرد"

بازبامن گفت "برخیز اے پسر | جزبدا مانم میساویز اے پسر
آں کہستانِ جبالِ بے کلیم | آنکہ از برف است چوں انبارِ سیم!
درپس او قلزمِ الماس گوں | آشکارا تر درونش از بروں!
نے بموج و نے بسیل او رخلل | در مزاجِ او سکونِ لم یزل
ایں مقامِ سرکشانِ زورمست | منکرانِ غائب و حاضر پرست!
آں یکے از شرق و آں دیگر زغرب | ہردو با مردانِ حق در حرب وضرب!
آں یکے برگردنش چوبِ کلیم | واں دگر از تیغ درویشے دونیم!
ہردو فرعون ایں صغیر و آں کبیر | ہردو در آغوشِ دریا تشنہ میر!
ہرکسے با تلخئِ مرگ آشناست | مرگ جبّاراں ز آیاتِ خداست!
درپے من پا بنہ از کس مترس | دست در دستم بدہ از کس مترس

سینۂ دریا چو موسےٰ بر درم
من ترا اندر ضمیر او برم"

بحر بر ما سینۂ خود را کشود — یا ہوا بود و چو آبے وانمود
قعر او یک وادیِ بے رنگ و بو — وادیِ تاریکیِ او تو بتو
پیرِ رومی سورۂ طٰہٰ سرود — زیرِ دریا ماہتاب آمد فرود
کوہ ہائے شستہ و عریان و سرد — اندراں سرگشتہ و حیراں دو مرد
سوے رومی یک نظر نگریستند — باز سوے یکدگر نگریستند
گفت فرعون ایں سحر ایں جوئے نور — از کجا ایں صبح و ایں نور و ظہور؟

رومی

ہرچہ پنہان است ازو پیداستے
اصلِ ایں نور از یدِ بیضاستے!

فرعون

آہ نقدِ عقل و دیں در باختم — دیدم و ایں نور را نشناختم!
اے جہاں داراں سوے من بنگرید — اے زیاں کاراں سوے من بنگرید!
وائے قومے از ہوس گردیدہ کور — می برد لعل و گہر از خاکِ گور!
پیکرے کو در عجائب خانہ ایست — بر لبِ خاموشِ او افسانہ ایست!
از ملوکیت خبرہا می دہد — کور چشماں را نظرہا می دہد
چیست تقدیرِ ملوکیت؟ شقاق — محکمی جستن ز تدبیرِ نفاق!
از بد آموزی زبوں تقدیرِ ملک — باطل و آشفتہ تر تدبیرِ ملک!

باز اگر بینم کلیم اللہ را
خواہم از وے یک دلِ آگاہ را

رُومی

حاکمی بے نورِ جاں خام است خام
بے یدِ بیضا ملوکیّت حرام

حاکمی از ضعفِ محکوماں قوی است
بیخش از حرمانِ محروماں قوی است!

تاج از باج است و از تسلیمِ باج
مرد اگر سنگ است می گردد زجاج

فوج و زندان و سلاسل رہزنی است
اوست حاکم کز چنیں ساماں غنی است

ذوالخرطُوم

مقصدِ قومِ فرنگ آمد بلند
از پئے لعل و گہر گو رے نکند

سرگذشتِ مصر و فرعون و کلیم
می تواں دیدن ز آثارِ قدیم!

علم و حکمت کشفِ اسرار است و بس
حکمت بے جستجو خوار است و بس

فرعون

قبر ما را علم و حکمت برکشود
لیکن اندر تربتِ مهدی چه بود؟

نمودار شدنِ درویشِ سودانی

برق بے تابانہ رخشید اندر آب　　موجہا بالید و غلطید اندر آب
بوئے خوش از گلشنِ جنّت رسید　　روحِ آں درویشِ مصر آمد پدید
در صدف از سوزِ او گوہر گداخت　　سنگ اندر سینۂ کشنر گداخت
گفت "اے کشنر اگر داری نظر　　انتقامِ خاکِ درویشے نگر!
آسماں خاکِ ترا گورے نداد　　مرقدے جز در یمِ شورے نداد"
باز حرف اندر گلوے او شکست　　از لبش آہے جگر تابے گسست!

گفتُ اے روحِ عرب بیدار شو | چوں نیاگاں خالقِ اعصار شو!

اے فواد اے فیصل اے ابنِ سعود | تا کجا بر خویش پیچیدن چو دود!

زندہ کن در سینہ آں سوزے کہ رفت | در جہاں باز آور آں روزے کہ رفت!

خاکِ بطحا خالدے دیگر بزاے | نغمۂ توحید را دیگر سراے

اے نخیلِ دشتِ تو بالندہ تر | بر نخیزد از تو فاروقے دگر؟

اے جہانِ مومنانِ مشک فام | از تو می آید مرا بوے دوام!

زندگانی تا کجا بے ذوقِ سیر | تا کجا تقدیرِ تو در دستِ غیر!

بر مقامِ خود نیائی تا بکے | استخوانم در تپید نالد چو نے!

از بلا ترسی؟ حدیثِ مصطفےٰ است

'مرد را روزِ بلا روزِ صفاست'

سارباں یاراں بہ یثرب ما بہ نجد | آں حدی کو ناقہ را آرد بہ وجد!

ابر بارید از زمیں ہا سبزہ رست | می شود شاید کہ پاے ناقہ سست!

جانم از دردِ جدائی در نفیر
آں رہے کو سبزہ کم دارد بگیر!

ناقہ مستِ سبزہ و من مستِ دوست
او بدستِ تست و من در دستِ دوست!

آب را کردند بر صحرا سبیل
بر جبل باشستہ اوراقِ نخیل!

آں دو آہو در قفائے یک دگر
از فرازِ تل فرود آید نگر!

یک دم آب از چشمۂ صحرا خورد
باز سوئے راہ پیما بنگرد!

ریگِ دشت از نم مثالِ پرنیاں
جادہ بر اشتر نمی آید گراں

حلقہ حلقہ چوں پرِ تیہو غمام
ترسم از باراں کہ دوریم از مقام!

ساربان یاراں بہ یثرب ما بہ نجد
آں حُدیٰ کو ناقہ را آرد بہ وجد!

فلکِ مریخ

اہلِ مریخ

چشم را یک لحظہ بستم اندر آب		اندکے از خود گسستم اندر آب!
رخت بردم زی جہانے دیگرے		با زمان و با مکانِ دیگرے!
آفتابِ ما بآفاقش رسید		روز و شب را نوعِ دیگر آفرید!
تن ز رسم و راہِ جاں بیگانہ نیست		در زمان و از زماں بیگانہ نیست!
جانِ ما سازد بہر سوزے کہ ہست		وقتِ او خرّم بہر روزے کہ ہست!
می نگردد کہنہ از پروازِ روز		روزہا از نورِ او عالم فروز!

روز و شب را گردشِ پیہم از وست
سیرِ او کن زانکہ ہر عالم از وست

مرغزارے بار صد گاہِ بلند		دوربینِ او ثریّا در کمند!

خلوتِ نُہ گنبدِ خضراست ایں   یا سوادِ خاکدانِ ماست ایں؟

گاہ جستم وسعتِ او را کراں   گاہ دیدم در فضائے آسماں!

پیرِ رومؔ آں مرشدِ اہلِ نظر   گفت مُرغ است ایں عالم نگر!

چوں جہانِ ما طلسمِ رنگ و بوست   صاحبِ شہر و دیار و کاخ و کوست!

ساکنانش چوں فرنگاں ذو فنوں   در علومِ جان و تن از ما فزوں!

بر زماں و بر مکاں قاہر تر اند   زانکہ در علمِ فضا ماہر تر اند

بر وجودش آں چناں پیچیدہ اند   ہر خم و پیچ، فضا را دیدہ اند

خاکیاں را دل بہ بندِ آب و گل   اندریں عالم بدن در بندِ دل!

چوں دلے در آب و گل منزل کند   ہرچہ می خواہد بآب و گل کند

مستی و ذوق و سرور از حکمِ جاں   جسم را غیب و حضور از حکمِ جاں!

در جہانِ ما دوتا آمد وجود   جان و تن، آں بے نمود آں با نمود!

خاکیاں را جان و تن مرغ و قفس   فکرِ مریخی یک اندیش است و بس!

چوں کسے را می رسد روزِ فراق
چست تر می گردد از سوزِ فراق!

یک دو روزے پیشتر از آنِ مرگ
می کند پیشِ کساں اعلانِ مرگ!

جانِ شاں پروردۂ اندام نیست
لاجرم خوکردۂ اندام نیست!

تن بخویش اندر کشیدن مردن است
از جہاں در خود رمیدن مردن است!

برتر از فکرِ تو آمد ایں سخن
زاں کہ جانِ تست محکومِ بدن!

رخت ایں جا یک دو دم باید کشاد
ایں چنیں فرصت خدا کس را نداد!"

برآمدنِ انجم شناسِ مریخی از رصدگاہ

پیرمردے ریشِ او مانندِ برف
سالہا در علم و حکمت کردہ صرف

تیز بیں مانند دانایانِ غرب
کسوتش چوں پیر ترسایانِ غرب

دیر سال و قامتش بالا چو سرو
طلعتش تابندہ چوں ترکانِ مرو

آشنائے رسم و راہِ ہر طریق   آشکار از چشمِ او فکرِ عمیق
آدمی را دید و چوں گل بر شگفت   در زبانِ طوسی و خیّام گفت
"پیکرِ گل آں اسیرِ چند و چوں   از مقامِ تحت و فوق آمد بروں!
خاک را پرواز بے طیارہ داد   ثابتاں را جوہرِ سیارہ داد!"
نطق وا و راکش رواں چو آبجو   محوِ حیرت بودم از گفتارِ او
ایں ہمہ خواب است یا افسونگری   بر لبِ مرّیخیاں حرفِ دری!
گفت "بود اندر زمانِ مصطفےٰ   مردے از مرّیخیانِ باصفا
بر جہاں چشمِ جہاں بیں را کشاد   دل بہ سیرِ خطّۂ آدم نہاد
پر کشود اندر فضاہائے وجود   تا بصحرائے حجاز آمد فرود
آنچہ دید از مشرق و مغرب نوشت   نقشِ او رنگیں تر از باغِ بہشت!
بودہ ام من ہم بایران و فرنگ   گشتہ ام در ملکِ نیل و رودِ گنگ
دیدہ ام امریکہ و ہم ژاپون و چین   بہرِ تحقیقِ فلزّاتِ زمین

از شب و روزِ زمیں دارم خبر   کرده ام اندر بر و بحرش سفر

پیشِ ما ہنگامہ ہاے آدم است

گرچہ او از کار ما نا محرم است!"

رُومی

من ز افلاکم رفیقِ من ز خاک   سرخوش و ناخورده از رگہاے تاک!

مردِ بے پروا و نازش زندہ رود   مستیٔ او از تماشاے وجود!

ما کہ در شہرِ شما افتادہ ایم   در جہاں و از جہاں آزادہ ایم

در تلاشِ جلوہ ہاے نو بنو   یک زماں مارا رفیقِ راہ شو

حکیم مریخی

ایں نواحِ مرغدینِ برخیاست   برخیا نامِ ابوالآباے ماست

فرزمرز آں آمر کردارِ زشت — رفت پیشِ برخیا اندر بہشت

گفت "تو ایں جا چساں آسودہ؟ — عمرہا محکومِ یزداں بودہ!

از مقامِ تو نکوتر عالمے است — پیشِ او جنّت بہارِ یکدمے است

آں جہاں از ہر جہاں بالاتر است — آں جہاں از لامکاں بالاتر است

نیست یزداں را ازاں عالم خبر — من ندیدم عالمے آزادتر!

نے خدائے در نظامِ او دخیل — نے کتاب و نے رسول و جبرئیل!

نے طوافے نے سجودے اندرو — نے دعائے نے درودے اندرو!"

برخیا گفت "اے فسوں پرداز خیز — نقشِ خود را اندراں عالم بریز"

تا ابوالآبا فریب او نخورد — حق جہانے دیگرے با ما سپرد

اندریں ملکِ خدا دادے گذر

مرغدیں و رسم و آئینش نگر!

گردش در شہر مرغدین

مرغدین وآں عماراتِ بلند — من چہ گویم زاں مقامِ ارجمند

ساکنانش در سخن شیریں چو نوش — خوب روئے و نرم خوئے و سادہ پوش!

فکرِ شاں بے درد و سوزِ اکتساب — رازدانِ کیمیائے آفتاب!

ہر کہ خواہد سیم و زر گیرد ز نور — چوں نمک گیریم ما از آبِ شور!

خدمت آمد مقصدِ علم و ہنر — کارہا را کس نمی سنجد بزر!

کس ز دینار و درم آگاہ نیست — ایں بتاں را در حرمہا راہ نیست

بر طبیعت دیوِ ماشیں چیرہ نیست — آسمانہا از دخانہا تیرہ نیست!

سخت کش دہقاں چراغش روشن است — از نہابِ دہ خدایاں ایمن است!

کشت و کارش بے نزاعِ آبجوست — حاصلش بے شرکتِ غیرے از وست!

مرغدیں ۔ نام شہرے در مریخ

اندراں عالم نہ لشکر نے قشوں
نے کسے روزی خورد از کشت وخوں!

نے قلم در مرغدیں گیرد فروغ
از فنِ تحریر و تشہیرِ دروغ!

نے ببازاراں زبیکاراں خروش
نے صداہائے گدایاں دردِ گوش!

حکیم مریخی

کس دریں جا سائل و محروم نیست
عبد و مولا حاکم و محکوم نیست

زندہ رود

سائل و محروم تقدیرِ حق است
حاکم و محکوم تقدیرِ حق است

جز خدا کس خالقِ تقدیر نیست
چارۂ تقدیر از تدبیر نیست!

حکیم مریخی

گر ز یک تقدیر خوں گردد جگر
خواہ از حق حکمِ تقدیرِ دگر

تو اگر تقدیرِ نَو خواہی رواست
زانکہ تقدیراتِ حق لا انتہا است

ارضیاں نقدِ خودی در باختند
نکتہ تقدیر را نشناختند

رمزِ باریکش بحرفے مضمر است
تو اگر دیگر شوی او دیگر است!

خاک شو نذرِ ہوا سازد ترا
سنگ شو بر شیشہ اندازد ترا!

شبنمی؟ افتندگی تقدیرِ تست
قلزمی؟ پایندگی تقدیرِ تست!

ہر زمان سازی ہماں لات و منات
از بتاں جوئی ثبات اے بے ثبات!

تا بخود نا ساختن ایمانِ تست
عالمِ افکارِ تو زندانِ تست

رنج بے گنج است تقدیر ایں چنیں
گنج بے رنج است تقدیر ایں چنیں!

اصلِ دیں این است اگر اے بے خبر
می شود محتاج از و محتاج ترا!

وائے آں دینے کہ خواب آرد ترا
باز در خواب گراں دارد ترا!

سحر و افسون است یا دین است ایں؟
حبِ افیون است یا دین است ایں؟

می شناسی طبعِ دراک از کجاست؟
حورے اندر پیکرِ خاک از کجاست؟

قوتِ فکرِ حکیماں از کجاست؟
طاقتِ ذکرِ کلیماں از کجاست؟

ایں دل و ایں وارداتِ او ز کیست؟
ایں فنون و معجزاتِ او ز کیست؟

گرمیِ گفتار داری؟ از تو نیست
شعلۂ کردار داری؟ از تو نیست

ایں ہمہ فیض از بہارِ فطرت است
فطرت از پروردگارِ فطرت است!

زندگانی چیست؟ کانِ گوہر است
تو امینی صاحبِ او دیگر است!

طبعِ روشن مردِ حق را آبروست
خدمتِ خلقِ خدا مقصودِ اوست!

خدمت از رسم و رہِ پیغمبری است
مزدِ خدمت خواستن سوداگری است

ہم چناں ایں باد و خاک و ابر و کشت — باغ و راغ و کاخ و کوئے و سنگ و خشت

اے کہ می گوئی متاعِ ما ز ماست — مردِ ناداں ایں ہمہ ملکِ خداست

ارضِ حق را ارضِ خود دانی بگو — چیست شرحِ آیۂ لَا تُفْسِدُوا؟

ابنِ آدم دل بابلیسی نہاد — من ز ابلیسی ندیدم جز فساد!

کس امانت را بکارِ خود نبرد — اے خوش آں کو ملکِ حق با حق سپرد

بردہ چیزے کہ از آنِ تو نیست — داغم از کارے کہ شایانِ تو نیست!

گر تو باشی صاحبِ شی، می سزد — ور نباشی، خود بگو کے می سزد

ملکِ یزداں را بیزداں باز دہ — تا ز کارِ خویش بکشائی گرہ

زیرِ گردوں فقر و مسکینی چراست؟ — آنچہ از مولاست می گوئی ز ماست!

بندۂ کز آب و گل بیروں نجست — شیشۂ خود را بسنگِ خود شکست

اے کہ منزل را نمی دانی ز رہ — قیمتِ ہر شی ز اندازِ نگہ!

لَا تُفْسِدُوا۔ تلمیح آیۂ شریفہ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا۔

تا متاعِ تست گوہر گوہر است ورنہ سنگ است از پشیزے کمتر است!

نوعِ دیگر بیں جہاں دیگر شود

ایں زمین و آسماں دیگر شود

احوالِ دوشیزۂ مریخ کہ دعوائے رسالت کردہ

در گذشتیم از ہزاراں کوے و کاخ بر کنارِ شہر میدانِ فراخ!

اندراں میداں ہجومِ مرد و زن درمیاں یک زن قدش چو نارون

چہرہ اش روشن و لے بے نورِ جاں! معنی او بر بیانِ او گراں!

حرفِ او بے سوز و چشمش بے نمے از سرورِ آرزو نا محرمے!

فارغ از جوشِ جوانی سینہ اش کور و صورت ناپذیر آئینہ اش!

بے خبر از عشق و از آئینِ عشق صعوہ رد کردۂ شاہینِ عشق!

گفت با ما آں حکیمِ نکتہ داں "نیست ایں دوشیزہ از مریخیاں

سادہ و آزادہ و بے ریو و رنگ
فرزِ مرزا او را بدزدید از فرنگ

پختہ در کارِ نبوت ساختش
اندریں عالم فرو انداختش!

گفت نازل گشتہ ام از آسماں
دعوتِ من دعوتِ آخر زماں!

از مقامِ مرد و زن دارد سخن
فاش تر می گوید اسرارِ بدن!

نزدِ ایں آخر زماں تقدیر زیست
در زبانِ ارضیاں گویم کہ چیست"

تذکیر نبیّہ مریخ

اے زناں! اے مادراں! اے خواہراں!
زیستن تا کے مثالِ دلبراں؟

دلبری اندر جہاں مظلومی است
دلبری محکومی و محرومی است!

در دو گیسو شانہ گردانیم ما
مرد را نخچیرِ خود دانیم ما

مرد صیادی بہ نخچیری کند
گردِ تو گردد کہ زنجیری کند!

خود گدازیہائے او مکر و فریب
درد و داغ و آرزو مکر و فریب!

گرچہ آں کافر حرم سازد ترا
مبتلائے درد و غم سازد ترا

ہمبرِ او بودن آزارِ حیات
وصلِ او زہر و فراقِ او نبات

مارِ پیچاں! از خم و پیچش گریز
زہرہایش را بخونِ خود مریز!

از امومت زرد روئے مادراں!
اے خنک آزادیِ بے شوہراں!

وحی یزداں پے بہ پے آید مرا
لذتِ ایماں بیفزاید مرا

آمد آں وقتے کہ از اعجازِ فن
می تواں دیدن جنیں اندر بدن!

حاصلے برداری از کشتِ حیات
ہر چہ خواہی از بنین و از بنات!

گر نباشد بر مراد ما جنیں
بے محابا کشتنِ او عین دیں!

در پسِ ایں عصر اعصارِ دگر
آشکارا گردد اسرارِ دگر

پرورش گیرد جنیں نوعِ دگر
بے شبِ ارحام دریابد سحر!

تا بمیرد آں سراپا اہرمن ۔۔۔ ہمچو حیواناتِ ایامِ کہن!
لالہ ہا بے داغ و با دامانِ پاک ۔۔۔ بے نیاز از شبنمے خیزد ز خاک!
خود بخود بیروں فتد اسرارِ زیست ۔۔۔ نغمہ بے مضراب بخشد تارِ زیست!
آنچہ از نیساں فرو ریزد گہر ۔۔۔ اے صدف درزیرِ دریا تشنہ میر
خیز و با فطرت بیا اندر ستیز ۔۔۔ تا ز پیکارِ تو حُر گردد کنیز!

رستن از ربطِ دو تن توحیدِ زن
حافظِ خود باش و بر مرداں متن!

رُومی

مذہبِ عصرِ نو آیئنے نگر ۔۔۔ حاصلِ تہذیبِ لا دینے نگر!
زندگی را شرع و آئین است عشق ۔۔۔ اصلِ تہذیب است دیں، دین است عشق!
ظاہرِ او سوزناک و آتشیں ۔۔۔ باطنِ او نورِ ربّ العالمیں!

از تب و تابِ درونش علم و فن
از جنونِ ذو فنونش علم و فن!

دیں نگردد پختہ بے آدابِ عشق
دیں بگیر از صحبتِ اربابِ عشق!

فلکِ مشتری

ارواحِ جلیله حلّاج و غالب و قرة العین طاهره که به نشیمن بهشتی نگرویدند و بگردشِ جاودان گرائیدند

من فدای این دلِ دیوانهٔ — هر زمان بخشد دگر ویرانهٔ
چون بگیرم منزلی گوید که خیز! — مردِ خود رس بحر را داند قفیز
زانکه آیاتِ خدا لا انتهاست — ای مسافر جاده را پایان کجاست؟
کارِ حکمت دیدن و فرسودن است — کارِ عرفان دیدن و افزودن است!
آن بسنجد در ترازوی هنر — این بسنجد در ترازوی نظر!
آن بدست آورد آب و خاک را — این بدست آورد جانِ پاک را!

قفیز ـ تالاب ـ

آں نگہ را بر تجلّی می زند
ایں تجلّی را بخود گم می کند!

در تلاشِ جلوہ ہائے پَے بہ پَے
طے کنم افلاک و می نالم چو نَے!

ایں ہمہ از فیضِ مردے پاک زاد
آنکہ سوزِ او بجاں من فتاد!

کاروانِ ایں دو بینائے وجود
بر کنارِ مشتری آمد فرود!

آں جہاں آں خاکدانے ناتمام
در طوافِ او قمرہا تیز گام

خالی از مَی شیشۂ تاکش ہنوز
آرزو نارستہ از خاکش ہنوز

نیم شب! از تابِ ماہاں نیم روز
نے برودت در ہوائے او نہ سوز

من چو سوئے آسماں کردم نظر
کوکبش دیدم بخود نزدیک تر

ہیبت نظارہ از ہوشم ربود
شد دگرگوں نزد و دور و دیر و زود!

پیشِ خود دیدم سہ رُوحِ پاکباز
آتش اندر سینہ شاں گیتی گداز!

در برِ شاں حلہ ہائے لالہ گوں
چہرہ ہا رخشندہ از سوزِ دروں!

در تب و تابے ز ہنگامِ الست   از شرابِ نغمہ ہائے خویش مست!
گفت رومیؒ "این قدر از خود مرو   از دمِ آتش نوایان زندہ شو!
شوقِ بے پروا ندیدستی نگر!   زورِ این صہبا ندیدستی نگر!
غالبؔ و حلّاجؔ و خاتونِ عجمؔ   شورہا افگندہ در جانِ حرم!
این نواہا روح را بخشد ثبات
گرمیٔ او از درونِ کائنات!"

نوائے حلّاج

زخاکِ خویش طلب آتشے کہ پیدا نیست   تجلّیِ دگرے در خورِ تقاضا نیست!
نظر بخویش چنان بستہ ام کہ جلوۂ دوست   جہان گرفت و مرا فرصتِ تماشا نیست!
بملکِ جم ندہم مصرعِ نظیریؔ را   کسے کہ کشتہ نشد از قبیلۂ ما نیست
اگرچہ عقلِ فسون پیشہ لشکرے انگیخت   تو دل گرفتہ نباشی کہ عشق تنہا نیست

تو رہ شناس نۂ وز مقامِ بے خبری
چہ نغمہ ایست کہ در بربطِ سلیمیٰ نیست

ز قید و صیدِ نہنگاں حکایتے آور
مگو کہ زورقِ ما روشناسِ دریا نیست

مریدِ ہمتِ آں رہروم کہ پا نگذاشت
بہ جادۂ کہ درو کوہ و دشت و دریا نیست

شریکِ حلقۂ رندانِ بادہ پیما باش
حذر ز بیعتِ پیرے کہ مردِ غوغا نیست!

نوائے غالب

"بیا کہ قاعدۂ آسماں بگردانیم
قضا بگردشِ رطلِ گراں بگردانیم

اگر ز شحنہ بود گیر و دار نندیشیم
وگر ز شاہ رسد ارمغاں بگردانیم

اگر کلیم شود ہمزباں سخن نکنیم
وگر خلیل شود میہماں بگردانیم

بجنگ باج ستانانِ شاخساری را
تہی سبد ز درِ گلستاں بگردانیم

بصلح بال فشاناں صبحگاہی را
ز شاخسار سوئے آشیاں بگردانیم

زحید ریم من و تو ز ما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوراں بگردانیم"

نوائے طاہرہ

"گر بتو افتدم نظر چہرہ بہ چہرہ رُو برُو
شرح دہم غمِ ترا نکتہ بنکتہ مو بمو!
از پئے دیدنِ رخت ہمچو صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ در بدر کوچہ بکوچہ کو بکو!
می رود از فراقِ تو خونِ دل از دو دیدہ ام
دجلہ بدجلہ یم بہ یم چشمہ بہ چشمہ جُو بجو!
مہرِ ترا دلِ حزیں بافتہ بر قماشِ جاں
رشتہ برشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار پو بہ پو!

در دلِ خویش طاہرہ گشت و ندید جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پردہ بہ پردہ تو بہ تو!"

سوز و سازِ عاشقانِ دردمند
شور ہائے تازہ در جانم فگند

مشکلاتِ کہنہ سر بیروں زدند
باز بر اندیشہ ام شبخوں زدند!

قلزمِ فکرم سراپا اضطراب
ساحلش از زورِ طوفانے خراب!

گفت رومیؔ وقت را از کف مدہ
اے کہ می خواہی کشودِ ہر گرہ!

چند در افکارِ خود باشی اسیر
ایں قیامت را بروں ریز از ضمیر!

زندہ رود مشکلاتِ خود را پیشِ ارواحِ بزرگ میگوید

از مقامِ مومناں دوری چرا؟
یعنی از فردوس مہجوری چرا؟

حلّاج

مردِ آزادے کہ داند خوب و زشت
می نگنجد روحِ او اندر بہشت!

جنّتِ مُلّا مے و حور و غلام
جنّتِ آزادگاں سیرِ دوام!

جنّتِ مُلّا خور و خواب و سرود
جنّتِ عاشق تماشائے وجود!

حشرِ مُلّا شقّ قبر و بانگِ صور
عشقِ شور انگیز خود صبحِ نشور!

علم بر بیم و رجا دارد اساس
عاشقاں را نے امید و نے ہراس!

علم ترساں از جلالِ کائنات
عشق غرق اندر جمالِ کائنات

علم را بر رفتہ و حاضر نظر
عشق گوید آنچہ می آید نگر!

علم پیماں بستہ با آئینِ جبر
چارۂ او چیست غیر از جبر و صبر

عشق آزاد و غیور و ناصبور
در تماشائے وجود آمد جسور!

عشقِ ما از شکوہ ہا بیگانہ ایست
گرچہ او را گریۂ مستانہ ایست

این دلِ مجبورِ ما مجبور نیست — ناوکِ ما از نگاهِ حور نیست!

آتشِ ما را بیفزاید فراق — جانِ ما را سازگار آید فراق!

بی خلشها زیستن نا زیستن — باید آتش در تهِ پا زیستن!

زیستن این گونه تقدیرِ خودی است — از همین تقدیر تعمیرِ خودی است!

ذرهٔ از شوقِ بی حد رشکِ مهر — گنجد اندر سینهٔ او نه سپهر!

شوق چون بر عالمی شبخون زند
آنیان را جاودانی می کند!

زنده رود

گردشِ تقدیر مرگ و زندگی است
کس نداند گردشِ تقدیر چیست!

حلّاج

هر که از تقدیر دارد ساز و برگ
لرزد از نیروے او ابلیس و مرگ!

جبر دینِ مردِ صاحب ہمت است
جبرِ مرداں از کمالِ قوت است!

پختہ مردے پختہ تر گردد ز جبر
جبر مردِ خام را آغوشِ قبر!

جبرِ خالد عالمے برہم زند
جبرِ ما بیخ و بنِ ما برکند!

کارِ مردان است تسلیم و رضا
بر ضعیفاں راست ناید ایں قبا!

تو کہ دانی از مقامِ پیرِ روم
می ندانی از کلامِ پیرِ روم؟

"بود گبرے در زمانِ بایزید
گفت او را یک مسلمانِ سعید

خوشتر آں باشد کہ ایماں آوری
تا بدست آید نجات و سروری

گفت ایں ایماں اگر ہست اے مرید
آنکہ دارد شیخِ عالم بایزید

(رومی)

من ندارم طاقتِ آں تابِ آں
کاں فزوں آمد زکوششہائے جاں!

کارِ ما غیر از امید و بیم نیست
ہر کسے راہمتِ تسلیم نیست!

اے کہ گوئی بودنی ایں بود، شد
کارہا پابندِ آئیں بود شد

ق

معنیٔ تقدیر کم فہمیدۂ
نے خودی را نے خدا را دیدۂ

مردِ مومن با خدا دارد نیاز
با تو ما سازیم تو با ما بساز

عزمِ او خلاقِ تقدیرِ حق است
روزِ ہیجا تیرِ او تیرِ حق است!

زندہ رود

کم نگاہاں فتنہ ہا انگیختند
بندۂ حق را بدار آویختند

آشکارا بر تو پنہانِ وجود	باز گو آخر گناہِ تو چہ بود؟

حلّاج

بود اندر سینۂ من بانگِ صور	ملّتے دیدم کہ دارد قصدِ گور!
مومناں با خوے و بوے کافراں	لا الہ گویان و از خود منکراں!
"امرِ حق" گفتند نقشِ باطل است	زانکہ او وابستۂ آب و گل است
من بخود افروختم نارِ حیات	مردہ را گفتم ز اسرارِ حیات!
از خودی طرحِ جہانے ریختند	دلبری با قاہری آمیختند!
ہر کجا پیدا و ناپیدا خودی	بر نمی تابد نگاہ ما خودی!
نارہا پوشیدہ اندر نورِ اوست	جلوہ ہائے کائنات از طورِ اوست
ہر زماں ہر دل دریں دیرِ کہن	از خودی در پردہ می گوید سخن
ہر کہ از نارش نصیبِ خود نبرد	در جہاں از خویشتن بیگانہ مرد

"امرِ حق" روحِ انسانی تلمیح بآیہ قل الروح من امر ربی الخ

ہند و ہم ایراں ز نورش محرم است
آنکہ نارش ہم شناسد آں کم است!

من ز نور و نار او دادم خبر
بندۂ محرم! گناہِ من نگر!

آنچہ من کردم تو ہم کردی بترس!
محشرے بر مردہ آوردی بترس!

طاہرہ

از گناہِ بندۂ صاحب جنوں
کائناتِ تازہ آید بروں!

شوقِ بے حد پردہ ہا را بردرد
کہنگی را از تماشا می برد!

آخر از دار و رسن گیرد نصیب
بر نگردد زندہ از کوئے حبیب!

جلوۂ او بنگر اندر شہر و دشت
تا نہ پنداری کہ از عالم گذشت!

در ضمیرِ عصرِ خود پوشیدہ است
اندریں خلوت چساں گنجیدہ است؟

زندہ رود

اے ترا دادند دردِ جستجوے　　معنیٔ یک شعرِ خود با من بگوے

"قمری کفِ خاکستر و بلبل قفسِ رنگ

اے نالہ نشانِ جگرِ سوختہ چیست؟

غالب

نالہ کو خیزد از سوزِ جگر　　ہر کجا تاثیرِ او دیدم دگر!

قمری از تاثیرِ او واسوختہ　　بلبل از وے رنگہا اندوختہ!

اندرو مرگے بآغوشِ حیات　　یک نفس اینجا حیات آنجا ممات!

آنچناں رنگے کہ ارژنگی ازوست　　آنچناں رنگے کہ بے رنگی ازوست

تو ندانی ایں مقامِ رنگ و بوست　　قسمتِ ہر دل بقدرِ ہائے و ہوست!

یا برنگ آیا بہ بیرنگی گذر
تا نشانے گیری از سوزِ جگر!

زندہ رود

صد جہاں پیدا دریں نیلی فضاست
ہر جہاں را اولیا و انبیاست؟

غالب

نیک بنگر اندریں بود و نبود   پے بہ پے آید جہانہا در وجود!
ہر کجا ہنگامۂ عالم بود   رحمۃ للعالمینے ہم بود!

زندہ رود

فاش تر گو زانکہ فہم نارساست

غالب

ایں سخن را فاش تر گفتن خطاست!

زندہ رود

گفتگوئے اہلِ دل بے حاصل است؟

غالب

نکتہ را بر لب رسیدن مشکل است!

زندہ رود

تو سراپا آتش از سوز طلب!
بر سخن غالب نیائی اے عجب!

غالب

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست

رحمۃ للعالمینی انتہاست!

زندہ رود

من ندیدم چہرۂ معنی ہنوز

آتشے داری اگر ما را بسوز!

غالب

اے چو من بینندۂ اسرارِ شعر — ایں سخن افزوں تراست از تارِ شعر

شاعراں بزمِ سخن آراستند — ایں کلیماں بے یدِ بیضا ستند

خلق و تقدیر و ہدایت ابتداست - تلمیح بآیہ شریفہ خلق فقدّر و ھدیٰ

آنچه تو از من بخواہی کافری است
کافری کو ماورائے شاعری است!

حلاج

ہر کجا بینی جہانِ رنگ و بُو
آنکہ از خاکش بروید آرزو
یا ز نُورِ مصطفےٰ او را بہاست
یا ہنوز اندر تلاشِ مصطفےٰ است

زندہ رود

از تو پرسم گرچہ پرسیدن خطاست
سِرّ آں جوہر کہ نامش مصطفےٰ است!
آدمے یا جوہرے اندر وجود
آنکہ آید گاہے گاہے در وجود؟

حلاج

پیشِ او گیتی جبیں فرسودہ است
خویش را خود عبدہٗ فرمودہ است!
عبدہٗ از فہم تو بالاتر است
زانکہ او ہم آدم و ہم جوہر است

جوہرِ او نے عرب نے اعجم است — آدم است و ہم ز آدم اقدم است!

عبدہٗ صورت گرِ تقدیر ہا — اندرو ویرانہ ہا تعمیر ہا!

عبدہٗ ہم جانفزا ہم جانستاں — عبدہٗ ہم شیشہ ہم سنگِ گراں!

عبد دیگر عبدہٗ چیزے دگر — ما سراپا انتظار او منتظر!

عبدہٗ دہر است و دہر از عبدہ است — ما ہمہ رنگیم او بے رنگ و بوست!

عبدہٗ با ابتدا بے انتہاست — عبدہٗ را صبح و شامِ ما کجاست!

کس ز سرِّ عبدہٗ آگاہ نیست — عبدہٗ جز سرِّ الا اللہ نیست!

لا الہ تیغ و دمِ او عبدہٗ — فاش تر خواہی بگو ہو عبدہٗ

عبدہٗ چند و چگونِ کائنات — عبدہٗ رازِ درونِ کائنات!

مدعا پیدا نگردد زیں دو بیت — تا نہ بینی از مقامِ ما رمیت

بگذر از گفت و شنود اے زندہ رود
غرق شو اندر وجود اے زندہ رود

زندہ رود

کم شناسم عشق را این کار چیست؟
ذوق دیدار است؟ پس دیدار چیست؟

حلاج

معنیٔ دیدارِ آں آخر زماں — حکم او بر خویشتن کردن رواں
در جہاں زی چوں رسولِ انس و جاں — تا چو او باشی قبولِ انس و جاں
باز خود را بیں ہمیں دیدارِ اوست! — سنتِ او سرّے از اسرارِ اوست!

زندہ رود

چیست دیدار خدائے نہ سپہر
آنکہ بے حکمش نہ گردد ماہ و مہر؟

حلاج

نقشِ حق اوّل بجاں انداختن
بازاو را در جہاں انداختن!

نقشِ جاں تا در جہاں گردد تمام
می شود دیدارِ حق دیدارِ عام!

اے خنک مردے کہ از یک ہوے او
نُہ فلک دارد طوافِ کوے او!

وائے درویشے کہ ہوئے آفرید
باز لب بربست و دم در خود کشید

حکمِ حق را در جہاں جاری نکرد
نانے از جو خورد و کرّاری نکرد

خانقاہے جست و از خیبر رمید
راہبی ورزید و سلطانی ندید!

نقشِ حق داری؟ جہاں نخچیرِ تست
ہم عناں تقدیر با تدبیرِ تست

عصرِ حاضر با تو می جوید ستیز
نقشِ حق بر لوحِ ایں کافر بریز!

زنده رود

نقش حق را در جہاں انداختند
من نمی دانم چساں انداختند

حلاج

یا بزورِ دلبری انداختند
یا بزورِ قاہری انداختند!

زانکہ حق در دلبری پیدا تر است
دلبری از قاہری اولیٰ تر است!

زنده رود

باز گو اے صاحبِ اسرارِ شرق
درمیانِ زاہد و عاشق چہ فرق؟

حلاج

زاہد اندر عالمِ دنیا غریب
عاشق اندر عالمِ عقبیٰ غریب!

زنده رود

معرفت را انتہا نابودن است زندگی اندر فنا آسودن است؟

حلاج

سُکرِ یاراں از تہی پیمانگی است نیستی از معرفت بیگانگی است
اے کہ جوئی در فنا مقصود را درنمی یابد عدم موجود را!

زنده رود

آنکه خود را بہتر از آدم شمرد در خم و جامش نہ مے باقی نہ دُرد
مشتِ خاکِ ما بگردوں آشناست! آتشِ آں بے سر و ساماں کجاست؟

حلاج

کم بگو زاں خواجۂ اہلِ فراق تشنہ کام و از ازل خونیں ایاق!
ما جہول او عارفِ بود و نبود کفرِ او ایں راز را بر ما کشود!
از فتادن لذتِ برخاستن عیشِ افزودن ز دردِ کاستن!
عاشقی در نارِ او واسوختن سوختن بے نارِ او ناسوختن
زانکہ او در عشق و خدمت اقدم است آدم از اسرارِ او نامحرم است!

چاک کن پیراہنِ تقلید را
تا بیاموزی ازو توحید را

زندہ رود

اے ترا اقلیمِ جاں زیرِ نگیں
یک نفس با ما دگر صحبت گزیں

حلاج

با مقامے در نمی سازیم و بس
ما سراپا ذوقِ پروازیم و بس

ہر زماں دیدن تپیدن کارِ ماست
بے پر و بالے پریدن کارِ ماست!

نمودار شدنِ خواجۂ اہلِ فراق ابلیس

صحبتِ روشندلاں یک دم دو دم
آں دو دم سرمایۂ بود و عدم!

عشق را شوریدہ تر کرد و گذشت
عقل را صاحب نظر کرد و گذشت

چشم بر بستم کہ با خود دارمش
از مقامِ دیدہ در دل آرمش

ناگہاں دیدم جہاں تاریک شد　　از مکاں تا لامکاں تاریک شد
اندراں شب شعلۂ آمد پدید　　از درونش پیرمردے برجہید
یک قبائے سرمئی اندر برش　　غرق اندر دودِ پیچاں پیکرش

گفت رومی خواجۂ اہلِ فراق!
آں سراپا سوز و آں خونیں ایاق!

کہنۂ کم خندۂ اندک سخن　　چشمِ او بینندۂ جاں در بدن!
رند و ملا و حکیم و خرقہ پوش　　در عمل چوں زاہدانِ سخت کوش
فطرتش بیگانۂ ذوقِ وصال　　زہدِ او ترکِ جمالِ لایزال!
تا گسستن از جمال آساں نبود　　کارِ پیش افگند از ترکِ سجود
اندکے در وارداتِ او نگر　　مشکلاتِ او ثباتِ او نگر!

غرق اندر رزمِ خیر و شر ہنوز
صد پیمبر دیدہ و کافر ہنوز!

حرفِ وصل اوراز خود بیگانہ کرد تازہ شد اندر دلِ او سوز و درد!
اندکے غلطید اندر دودِ خویش باز گم گردید اندر دودِ خویش
نالۂ زاں دودِ پیچاں شد بلند
اے خنک جانے کہ گردد دردمند!

نالۂ ابلیس

اے خداوندِ صواب و ناصواب من شدم از صحبتِ آدم خراب!
ہیچ گہ از حکمِ من سر بر نتافت چشم از خود بست و خود را در نیافت!
خاکش از ذوقِ "ابا" بیگانۂ از شرارِ کبریا بیگانۂ!
صید خود صیاد را گوید بگیر الاماں از بندۂ فرماں پذیر!
از چنیں صیدے مرا آزاد کن طاعتِ دیروزۂ من یاد کن
پست ازو آں ہمتِ والائے من وائے من اے وائے من اے وائے من!

"ابا" - انکار

فطرتِ او خام و عزمِ او ضعیف
تابِ یک ضربم نیارد ایں حریف

بندهٔ صاحب نظر باید مرا
یک حریفِ پخته تر باید مرا!

لعبتِ آب و گل از من باز گیر
می نیاید کودکی از مردِ پیر!

ابنِ آدم چیست؟ یک مشتِ خس است
مشتِ خس را یک شرار از من بس است!

اندریں عالم اگر جز خس نبود
ایں قدر آتش مرا دادن چه سود؟

شیشه را بگداختن عارے بود
سنگ را بگداختن کارے بود!

آنچناں تنگ از فتوحات آمدم
پیشِ تو بهرِ مکافات آمدم

منکرِ خود از تو می خواهم، بده
سوے آں مردِ خدا راهم بده

بندهٔ باید که پیچد گردنم
لرزه اندازد نگاهش در تنم

آں که گوید از حضورِ من برو
آں که پیشِ او نیرزم با دو جو

اے خدا یک زنده مردِ حق پرست
لذتے شاید که یابم در شکست!

فلکِ زحل

ارواحِ رذیله که با ملک و ملّت غدّاری کرده و دوزخ ایشاں را قبول نکرده

پیروِ رومی آں امامِ راستاں — آشنائے ہر مقامِ راستاں!
گفت اے گردوں نوردِ سخت کوش — دیدۂ آں عالمِ زنّار پوش؟
آنچہ برگردِ کمر پیچیدہ است — از دمِ استارۂ دزدیدہ است!
از گرانسیری خرامِ او سکوں — ہر نکو از حکمِ او زشت و زبوں!
پیکرِ او گرچہ از آب و گل است — بر زمینش پا نہادن مشکل است
صد ہزار افرشتہ تندر بدست — قہرِ حق را قاسم از روزِ الست!
[illegible] — از مدارش بر کنند سیّارہ را

عالمے مطرود و مردودِ سپہر
صبحِ او مانندِ شام از بخلِ مہر!

منزلِ ارواحِ بے یوم النشور
دوزخ از احراقِ شاں آمد نفور

اندرونِ او دو طاغوتِ کہن
روحِ قومے کشتہ از بہرِ دو تن!

جعفر از بنگال و صادق از دکن
ننگِ آدم ننگِ دیں ننگِ وطن!

ناقبول و ناامید و نامراد
ملّتے از کارِ شاں اندر فساد!

ملّتے کو بندِ ہر ملّت کشاد
ملک و دینش از مقامِ خود فتاد!

می ندانی خطّۂ ہندوستاں
آں عزیزِ خاطرِ صاحب دلاں

خطّۂ ہر جلوہ اش گیتی فروز
درمیانِ خاک و خوں غلطد ہنوز

در گِلش تخمِ غلامی را کہ کشت؟
ایں ہمہ کردارِ آں ارواحِ زشت!

در فضائے نیلگوں یک دم بایست
تا مکافاتِ عمل بینی کہ چیست!

قلزمِ خونیں

آنچہ دیدم می نگنجد در بیاں　　تن ز بہمش بے خبر گردد ز جاں!
من چہ دیدم ؟ قلزمے دیدم زخوں!　　قلزمے طوفاں بروں طوفاں دروں!
در ہوا ماراں چو در قلزم نہنگ　　کفچہ شب گوں بال و پر سیماب رنگ!
موجہا درندہ مانندِ پلنگ!　　از نہیبش مردہ بر ساحل نہنگ!
بحر ساحل را اماں یک دم نداد　　ہر زماں کُہ پارۂ در خوں فتاد
موجِ خوں با موجِ خوں اندر ستیز　　درمیانش زورقے در اُفت و خیز!

اندراں زورق دو مرد زرد روے
زرد رو، عریاں بدن، آشفتہ موے!

آشکارا می شود روحِ هندوستان

آسماں شق گشت و حورے پاک زاد — پردہ را از چہرۂ خود بر کشاد
در جبینش نار و نورِ لایزال — در دو چشمِ او سرورِ لایزال!
حلّہ در بر سبک تر از سحاب — تار و پودش از رگِ برگِ گلاب
با چنیں خوبی نصیبش طوق و بند — بر لبِ او نالہ ہاے دردمند!

گفت رومی "روحِ ہند است ایں نگر
از فغانش سوزہا اندر جگر!"

رُوحِ ہندوستان نالہ و فریاد می کند

شمعِ جاں افسرد در فانوسِ ہند — ہندیاں بیگانہ از ناموسِ ہند!
مردکِ نامحرم از اسرارِ خویش — زخمۂ خود کم زند بر تارِ خویش!

بر زمانِ رفتہ می بندد نظر از تشِ افسردہ می سوزد جگر
بندہا بر دست و پاے من ازوست نالہ ہاے نارساے من ازوست
خویشتن را از خودی پرداختہ از رسومِ کہنہ زنداں ساختہ

آدمیّت از وجودش دردمند
عصرِ نو از پاک و ناپاکش نژند

بگذر از فقرے کہ عریانی دہد اے خنک فقرے کہ سلطانی دہد!
الحذر از جبر و ہم از خوئے صبر جابر و مجبور را زہر است جبر!
ایں بہ صبرِ پیہمے خوگر شود آں بہ جبرِ پیہمے خوگر شود

ہر دو را ذوقِ ستم گردد فزوں
وردِ من یا لیت قومی یعلمون

کے شبِ ہندوستاں آید بروز! مُرد جعفر زندہ روحِ او ہنوز!
تا ز قیدِ یک بدن وامی رہد آشیاں اندر تنِ دیگر نہد!

تش ۔ مخفف آتش ۔

گاہ او را با کلیسا ساز باز — گاہ پیشِ دیریاں اندر نیاز

دینِ او آئینِ او سوداگری است — عنتری اندر لباسِ حیدری است

تا جہانِ رنگ و بُو گردد دگر — رسمِ او آئینِ او گردد دگر

پیش ازیں چیزے دگر مسجودِ او — در زمانِ ما وطن معبودِ او

ظاہرِ او از غمِ دیں دردمند — باطنش چوں دیریاں زنار بند

جعفر اندر ہر بدن ملت کُش است — ایں مسلمانے کہن ملت کش است!

خند خندان است و باکس یار نیست — مار اگر خنداں شود جز مار نیست!

از نفاقش وحدتِ قومے دونیم — ملتِ او از وجودِ او لئیم!

ملتے را ہر کجا غارت گرے است — اصلِ او از صادقے یا جعفرے است

الاماں از روحِ جعفر الاماں

الاماں از جعفرانِ ایں زماں!

فریادِ یکے از زورق نشینانِ قلزمِ خونیں

نے عدم مارا پذیرد نے وجود   وائے از بے مہریٔ بود و نبود!

تا گذشتیم از جہانِ شرق و غرب   بر درِ دوزخ شدیم از درد و کرب!

یک شرر بر صادق و جعفر نزد   بر سرِ ما مشتِ خاکستر نزد

گفت دوزخ را خس و خاشاک بہ
شعلۂ من زیں دو کافر پاک بہ

آنسوے نُہ آسماں رفتیم ما   پیشِ مرگِ ناگہاں رفتیم ما

گفت جاں سرّے ز اسرارِ من است   حفظِ جان و ہدمِ تن کارِ من است!

جانِ زشتے گرچہ نرزد با دو جو   اے کہ از من ہدمِ جاں خواہی برو!

ایں چنیں کارے نمی آید ز مرگ
جانِ غدّارے نیاساید ز مرگ!

اے ہوائے تند! اے دریائے خوں! | اے زمیں! اے آسمانِ نیلگوں!
اے نجوم! اے ماہ تاب! اے آفتاب! | اے قلم! اے لوحِ محفوظ! اے کتاب!
اے بتانِ ابیض! اے لُردانِ غرب! | اے جہانے در بغل بے حرب و ضرب!

ایں جہاں بے ابتدا بے انتہاست!
بندۂ غدّار را مولا کجاست؟"

ناگہاں آمد صدائے ہولناک | سینۂ صحرا و دریا چاک چاک!
ربطِ اقلیم بدن از ہم گسیخت | دمبدم کہ پارہ بر کہ پارہ ریخت
کوہ ہا مثلِ سحاب اندر مرور | انہدامِ عالمے بے بانگِ صور!
برق و تندر راز تب و تابِ دروں | آشیاں جستند اندر بحرِ خوں!
موجہا پرشور و از خود رفتہ تر! | غرق خوں گردید آں کوہ و کمر!

آنچہ بر پیدا و ناپیدا گذشت
خیلِ انجم دید و بے پروا گذشت!

آں سوئے افلاک

مقام حکیم المانوی نطشہ

ہر کجا استیزۂ بود و نبود
کس نداند سرّ ایں چرخ کبود!

ہر کجا مرگ آورد پیغام زیست
اے خوش آں مردے کہ داند مرگ چیست!

ہر کجا مانند باد ارزاں حیات
بے ثبات و با تمنّائے ثبات!

چشمِ من صد عالم شش روزہ دید
تا حدِ ایں کائنات آمد پدید!

ہر جہاں را ماہ و پروینے دگر
زندگی را رسم و آئینے دگر!

وقتِ ہر عالم رواں مانندِ زو
دیریاز ایں جا و آں جا تندرو!

سالِ ما ایں جا ہے آنجا دمے!
بیشِ ایں عالم بآں عالم کمے!

عقلِ ما اندر جہانے ذوفنوں
در جہانے دیگرے خوار و زبوں

زو۔ دریا دیریاز۔ آہستہ خرام

برثغورِ ایں جہانِ چون و چند — بود مردے با صدائے دردمند!
دیدۂ او از عقاباں تیز تر — طلعتِ او شاہدِ سوزِ جگر!
دمبدم سوزِ درونِ او فزود — برلبش بیتے کہ صد بارش سرود!

"نہ جبریلے نہ فردوسے نہ حورے نے خداوندے
کفِ خاکے کہ می سوزد زجانِ آرزومندے!"

من بہ رومی گفتم ایں دیوانہ کیست؟ — گفت" ایں فرزانۂ المانوی است
در میانِ ایں دو عالم جائے اوست — نغمۂ دیرینہ اندر نائے اوست!
باز ایں حلاج بے دار و رسن — نوعِ دیگر گفتہ آں حرفِ کہن!
حرفِ او بے باک و افکارش عظیم — غربیاں از تیغِ گفتارش دونیم!
ہمنشین بر جذبۂ او پے نبرد — بندۂ مجذوب را مجنوں شمرد!
عاقلاں از عشق و مستی بے نصیب — نبضِ او دادند در دستِ طبیب!
با پزشکاں چیست غیر از ریو و رنگ — وائے مجذوبے کہ زاد اندر فرنگ!

ابنِ سینا بر بیاضِ دل نهد   رگ زند یا حبِ خواب آور دهد

بود حلّاجے بشهرِ خود غریب
جاں ز ملّا برد و کشت اورا طبیب!

مرد ره دانے نبود اندر فرنگ   پس فزوں شد نغمه اش از تارِ چنگ!
راه رو را کس نشان از ره نداد   صد خلل در وارداتِ او فتاد!
نقد بود و کس عیار او را نکرد   کاردانے مردِ کار او را نکرد!
عاشقے در آهِ خود گم گشتهٔ   سالکے در راهِ خود گم گشتهٔ!
مستیِ او هر زجاجے را شکست   از خدا ببرید و هم از خود گسست!
خواست تا بیند بچشمِ ظاهری   اختلاطِ قاهری با دلبری!
خواست تا از آب و گل آید بروں   خوشهٔ کز کشتِ دل آید بروں!
آنچه او جوید مقامِ کبریاست   ایں مقام از عقل و حکمت ماوراست
زندگی شرحِ اشاراتِ خودی است   لا و الّا از مقاماتِ خودی است!

او بہ لا در ماند و تا الّا نرفت
از مقامِ 'عبدہٗ' بیگانہ رفت!

با تجلی ہمکنار و بے خبر
دُور تر چوں میوہ از بیخِ شجر

چشمِ او جز رویتِ آدم نخواست
نعرہ بے باکانہ زد آدم کجاست!

ق

ورنہ او از خاکیاں بیزار بُود
مثلِ موسیٰ طالبِ دیدار بُود!

کاش بودے در زمانِ احمدے
تا رسیدے بر سرورِ سرمدے

عقلِ او با خویشتن در گفتگوست
تو رہِ خود رو کہ راہِ خود نکوست

پیش نہ گامے کہ آمد آں مقام
کاندرو بے حرف می روید کلام!

حرکت بجنّت الفردوس

در گذشتم از حدِ ایں کائنات
پا نہادم در جہانِ بے جہات!

احمدے ۔ حضرت شیخ احمد سرہندی

بے یمین و بے یسار است این جہاں ‌‌ فارغ از لیل و نہار است این جہاں

پیشِ او قندیلِ ادراکم فسرد ‌‌ حرفِ من از ہیبتِ معنی بمرد!

بازبانِ آب و گل گفتارِ جاں!

در قفس پرواز می آید گراں!

اندکے اندر جہانِ دل نگر ‌‌ تا ز نورِ خود شوی روشن بصر

چیست دل؟ یک عالمِ بے رنگ و بوست ‌‌ عالمِ بے رنگ و بوے چارسوست!

ساکن و ہر لحظہ سیّار است دل! ‌‌ عالمِ احوال و افکار است دل!

از حقائق تا حقائق رفتہ عقل ‌‌ سیرِ او بے جادہ و رفتار و نقل!

صد خیال و ہر یک از دیگر جداست ‌‌ این بگردوں آشنا آں نارساست!

کس نگوید این کہ گردوں آشناست ‌‌ بر یمینِ آن خیالِ نارساست!

یا سرورے کاید از دیدار دوست ‌‌ نیم گامے از ہوائے کوے اوست!

چشمِ تو بیدار باشد یا بخواب ‌‌ دل بہ بیند بے شعاعِ آفتاب!

آں جہاں را بر جہانِ دل شناس
من چہ گویم زانچہ ناید در قیاس

اندراں عالم جہانے دیگرے
اصل او از کن فکانے دیگرے!

لازوال و ہر زماں نوع دگر
ناید اندر وہم و آید در نظر!

ہر زماں اورا کمالے دیگرے
ہر زماں اورا جمالے دیگرے!

روزگارش بے نیاز از ماہ و مہر
گنجد اندر ساحتِ او نُہ سپہر!

ہرچہ در غیب است آید روبرو
پیش ازاں کز دل بروید آرزو!

در زبانِ خود چساں گویم کہ چیست
ایں جہاں نور و حضور و زندگیست!

لالہ ہا آسودہ در کہسارہا
نہرہا گردندہ در گلزارہا!

غنچہ ہاے سرخ و اسپید و کبود
از دمِ قدّوسیاں اورا کشود!

آب ہا سیمیں، ہوا ہا عنبریں
قصرہا با قبہ ہاے زمردیں!

خیمہ ہا یاقوت گوں زرّیں طناب
شاہداں با طلعتِ آئینہ تاب!

گفت رومیؒ اے گرفتارِ قیاس — درگذر از اعتباراتِ حواس

از تجلّی کارہاے خوب و زشت — می شود آں دوزخ ایں گردد بہشت!

اے کہ بینی قصرہاے رنگ رنگ — اصلش از اعمال و نے از خشت و سنگ!

آنچہ خوانی کوثر و غلمان و حور — جلوۂ ایں عالمِ جذب و سرور!

زندگی ایں جا ز دیدار است و بس

ذوقِ دیدار است و گفتار است و بس!

قصرِ شرف النّسا

گفتم ایں کاشانۂ از لعلِ ناب — آنکہ می گیرد خراج از آفتاب!

ایں مقام ایں منزل ایں کاخِ بلند — حوریاں بر درگہش احرام بند!

اے تو دادی سالکاں را جستجوے — صاحبِ او کیست؟ با من باز گوے

گفت ایں کاشانۂ شرف النساست — مرغِ بامش با ملائک ہم نواست!

قلزمِ ما این چنین گوهر نزاد / هیچ مادر این چنین دختر نزاد!

خاکِ لاهور از مزارش آسمان / کس نداند رازِ او را در جهان!

آن سراپا ذوق و شوق و درد و داغ / حاکمِ پنجاب را چشم و چراغ

آن فروغِ دودهٔ عبدالصمد / فقرِ او نقشے که ماند تا ابد!

تا ز قرآنِ پاک می سوزد وجود / از تلاوت یک نفس فارغ نبود

در کمر تیغِ دو رُو قرآن بدست / تن بدن هوش و حواس الله مست!

خلوت و شمشیر و قرآن و نماز / اے خوش آن عمرے که رفت اندر نیاز!

بر لبِ او چوں دمِ آخر رسید / سوے مادر دید و مشتاقانه دید!

گفت اگر از رازِ من داری خبر / سوے این شمشیر و این قرآن نگر

این دو قوت حافظِ یک دیگر اند / کائناتِ زندگی را محور اند!

اندرین عالم که میرد هر نفس / دخترت را این دو محرم بود و بس!

وقتِ رخصت با تو دارم این سخن / تیغ و قرآن را جدا از من مکن

دل باں حرفے کہ می گویم بنہ   قبرِ من بے گنبد و قندیل بہ!

مومناں را تیغ با قرآں بس است

تربتِ ما را ہمیں ساماں بس است!

عمرہا در زیرِ ایں زرّیں قباب   بر مزارش بود شمشیر و کتاب

مرقدش اندر جہانِ بے ثبات   اہلِ حق را داد پیغامِ حیات!

تا مسلماں کرد با خود آنچہ کرد   گردشِ دوراں بساطش در نورد

مردِ حق از غیرِ حق اندیشہ کرد   شیرِ مولا روبہی را پیشہ کرد!

از دلش تاب و تبِ سیماب رفت   خود بدانی آنچہ بر پنجاب رفت!

خالصہ شمشیر و قرآں را ببرد

اندراں کشور مسلمانی بمرد"

زیارتِ امیرِ کبیر حضرت سیّد علی ہمدانی و مُلّا طاہر غنی کشمیری

حرفِ رومی در دلم سوزے فگند | آہ پنجاب! آں زمینِ ارجمند!
از تپِ یاراں تپیدم در بہشت | کہنہ غمہا را خریدم در بہشت!
تا دراں گلشن صدائے دردمند | از کنارِ حوضِ کوثر شد بلند!

"جمع کردم مشتِ خاشاکے کہ سوزم خویش را
گُل گماں دارد کہ بندم آشیاں در گلستاں" (غنی)

گفت رومیؒ "آنچہ می آید نگر | دل مدہ با آنچہ بگذشت اے پسر!
شاعرِ رنگیں نوا طاہر غنی | فقرِ او باطن غنی ظاہر غنی!
نغمۂ می خواند آں مستِ مدام | در حضورِ سیّدِ والا مقام

سیّدالسادات، سالارِ عجم | دستِ او معمارِ تقدیرِ اُمم!
تا غزالی درسِ اللہ ہو گرفت | ذکر و فکر از دودمانِ او گرفت!
مرشدِ آں کشورِ مینو نظیر | میر و درویش و سلاطیں را مشیر!
خطّہ را آں شاہِ دریا آستیں | داد علم و صنعت و تہذیب و دیں
آفرید آں مردِ ایرانِ صغیر | با ہنرہائے غریب و دلپذیر
یک نگاہِ او کشاید صد گرہ
خیز و تیرش را بدل راہے بدہ"

در حضورِ شاہِ ہمدان
زندہ رود

از تو خواہم سرِّ یزداں را کلید | طاعت از ما جست و شیطاں آفرید
زشت و ناخوش را چناں آراستن! | در عمل از ما نکوئی خواستن!

از تو پرسم این فسوں سازی کہ چہ! | با قمارِ بدنشیں بازی کہ چہ!
مشتِ خاک و این سپہرِ گرد گرد | خود بگو می زیبدش کارے کہ کرد؟
کارِ ما افکارِ ما آزارِ ما | دست با دنداں گزیدن کارِ ما!

شاہ ہمدان

بندہ کز خویشتن دارد خبر | آفریند منفعت را از ضرر!
بزم با دیو است آدم را وبال | رزم با دیو است آدم را جمال!
خویش را بر اہرمن باید زدن | تو ہمہ تیغ آں ہمہ سنگِ فسن!
تیز تر شو تا فتد ضربِ تو سخت | ورنہ باشی در دو گیتی تیرہ بخت!

زندہ رود

زیرِ گردوں آدم آدم را خورد | ملتے بر ملتے دیگر چرد!

جاں ز اہلِ خطّہ سوزد چوں سپند　　خیزد از دل نالہ ہاے دردمند!

زیرک و درّاک و خوش گل ملّتے ست　　در جہاں تر دستیٔ او آیتے ست

ساغرش غلطندۂ اندر خونِ او ست　　در نئے من نالہ از مضمونِ اوست!

از خودی تا بے نصیب افتادہ است　　در دیارِ خود غریب افتادہ است!

دست مزدِ او بدستِ دیگراں　　ماہیٔ رودش بہ شستِ دیگراں!

کارواں ہا سوے منزل گام گام　　کارِ او ناخوب و بے اندام و خام!

از غلامی جذبہ ہاے او بمرد　　آتشے اندر رگِ تاکش فسرد!

تا نہ پنداری کہ بود است ایں چنیں　　جبہہ را ہموارہ سود است ایں چنیں!

در زمانے صف شکن ہم بودہ است

چیرہ و جانباز و پُردم بودہ است

کوہ ہاے خنگ سارِ او نگر　　آتشیں دستِ چنارِ او نگر!

خنگ سار ۔ سفید سر

در بہاراں لعل می ریزد زسنگ — خیزد از خاکش یکے طوفانِ رنگ!

لکہ ہائے ابر در کوہ و دمن — پنبہ پرّاں از کمانِ پنبہ زن!

کوہ و دریا و غروبِ آفتاب — من خدا را دیدم آنجا بے حجاب!

با نسیم آوارہ بودم در نشاط — 'بشنو از نے' می سرودم در نشاط!

مرغکے می گفت اندر شاخسار — با پشیزے می نیرزد ایں بہار!

لالہ رست و نرگسِ شہلا دمید — بادِ نوروزی گریبانش درید!

عمرہا بالید ازیں کوہ و کمر — نستر از نورِ قمر پاکیزہ تر!

عمرہا گُل رخت بربست و کشاد
خاکِ ما دیگر شہاب الدیں نزاد!

نالۂ پر سوزِ آں مرغِ سحر — داد جانم را تب و تابِ دگر!

بشنو از نے تلمیح بہ شعر حضرت رومی 'بشنو از نے چوں حکایت می کند'

نشاط ۔ باغِ مشہور در کشمیر — شہاب الدین ۔ یکے از سلاطین مشہور کشمیر

تا یکے دیوانہ دیدم درخروش	آنکہ برد از من متاعِ صبر و ہوش!

"بگذر ز ما و نالۂ مستانۂ مجوے

بگذر ز شاخِ گل کہ طلسمے است رنگ و بوے

گفتی کہ شبنم از ورقِ لالہ می چکد

غافل دلے است ایں کہ بگرید کنارِ جوے!

ایں مشتِ پر کجا و سرود ایں چنیں کجا

روحِ غنیؔ است ماتمیِ مرگِ آرزوے!

بادِ صبا اگر بہ جنیوا گذر کنی

حرفے ز ما بہ مجلسِ اقوام باز گوے

دہقان و کشت و جوے و خیاباں فروختند

قومے فروختند و چہ ارزاں فروختند!"

شاہ ہمدان

با تو گویم رمز باریک اے پسر
تن ہمہ خاک است و جاں والا گہر

جسم را از بہر جاں باید گداخت
پاک را از خاک می باید شناخت!

گر ببُرّی پارۂ تن را ز تن
رفت از دست تو آں لخت بدن!

لیکن آں جانے کہ گردد جلوہ مست
گر ز دست او را دہی آید بدست!

جوہرش با ہیچ شی مانند نیست
ہست اندر بند و اندر بند نیست!

گر نگہداری بمیرد در بدن
ور بیفشانی، فروغ انجمن!

چیست جانِ جلوہ مست اے مردِ راد؟
چیست جاں دادن ز دست اے مردِ راد؟

چیست جاں دادن؟ بحق پرداختن!
کوہ را با سوزِ جاں بگداختن!

جلوہ مستی؟ خویش را دریافتن!
در شباں چوں کوکبے بر تافتن!

خویش را نایافتن نابودن است
یافتن، خود را بخود بخشودن است

هر که خود را دید و غیر از خود ندید | رخت از زندانِ خود بیرون کشید!
جلوه بدمستی که بیند خویش را | خوشتر از نوشینه داند نیش را!
در نگاهش جان چو باد ارزان شود | پیشِ او زندانِ او لرزان شود!
تیشۂ او خاره را بر می درد | تا نصیبِ خود ز گیتی می برد
تا ز جاں بگذشت، جانش جانِ اوست
ورنه جانش یک دو دم مهمانِ اوست!

زنده رود

گفتۂ از حکمتِ زشت و نکوے | پیرِ دانا نکتۂ دیگر بگوے
مرشدِ معنی نگاهاں بودۂ | محرمِ اسرارِ شاهاں بودۂ
ما فقیر و حکمراں خواهد خراج | چیست اصلِ اعتبارِ تخت و تاج؟

محرمِ اسرارِ شاهاں الخ- تلمیح بکتاب ملوک که از تصانیف حضرت شاه همدان است -

شاہِ ہمدان

اصلِ شاہی چیست اندر شرق و غرب؟ یا رضاے امتاں یا حرب و ضرب
فاش گویم با توای والامقام باج راجز بادوکس دادن حرام!
یا اولی الامرے کہ منکم شانِ اوست آیۂ حق حجت و برہانِ اوست
یا جواں مردے چو صرصر تند خیز شہر گیر و خویش باز اندر ستیز
روزِ کیں کشور کشا از قاہری روزِ صلح از شیوہ ہاے دلبری
می تواں ایران و ہندستاں خرید پادشاہی را ز کس نتواں خرید
جامِ جم را اے جوانِ باہنر کس نگیرد از دکانِ شیشہ گر
ور بگیرد مالِ او جز شیشہ نیست شیشہ را غیر از شکستن پیشہ نیست

یا اولی الامرے الخ تلمیح بآیۂ قرآن

غنی

هند را این ذوقِ آزادی که داد!
صید را سودائے صیادی که داد؟

آں برہمن زادگانِ زنده دل
لالهٔ احمر ز روئے شاں خجل!

تیز بین و پخته کار و سخت کوش
از نگاهِ شاں فرنگ اندر خروش!

اصلِ شاں از خاکِ دامنگیرِ ماست!
مطلعِ ایں اختراں کشمیرِ ماست!

خاکِ ما را بے شرر دانی اگر
بر درونِ خود یکے بکشا نظر!

ایں همه سوزے که داری از کجاست؟
ایں دمِ بادِ بہاری از کجاست؟

ایں همان باد است کز تاثیرِ او
کوهسارِ ما بگیرد رنگ و بو!

هیچ می دانی که روزے در وُلر
موجهٔ می گفت با موجِ دگر

وُلر- دریاچه معروف در کشمیر

چند در قلزم بیک دیگر زنیم — خیز تا یک دم بساحل سر زنیم
زادۂ ما یعنی آں جوئے کہن — شورِ او در وادی و کوہ و دمن!
ہر زماں بر سنگِ رہ خود را زند — تا بنائے کوہ را بر می کند
آں جواں کو شہر و دشت و در گرفت — پرورش از شیرِ صد مادر گرفت
سطوتِ او خاکیاں را محشرے است — ایں ہمہ از ماست نے از دیگرے است
زیستن اندر حدِ ساحل خطاست — ساحلِ ما سنگے اندر راہِ ماست
باکراں در ساختن مرگِ دوام — گرچہ اندر بحر غلطی صبح و شام

زندگی جولاں میانِ کوہ و دشت
اے خنک موجے کہ از ساحل گذشت!

اے کہ خواندی خطِ سیمائے حیات — اے بہ خاور دادہ غوغائے حیات
اے ترا آہے کہ می سوزد جگر — تو ازو بے تاب و ما بے تاب تر!
اے ز تو مرغِ چمن را ہاے و ہُو — سبزہ از اشکِ تو می گیرد وضو!

اے کہ از طبعِ تو کشتِ گُل دمید — اے ز امیدِ تو جانہا پُر امید!
کاروانہا را صدا اے تو درا — تو ز اہلِ خطّہ نومیدی چرا؟
دل میانِ سینۂ شاں مردہ نیست — اخگرِ شاں زیرِ یخ افسردہ نیست!
باش تا بینی کہ بے آوازِ صُور — ملّتے برخیزد از خاکِ قبور!
غم مخور اے بندۂ صاحب نظر — برکش آں آہے کہ سوزد خشک و تر
شہرہا زیرِ سپہرِ لاجورد — سوخت از سوزِ دلِ درویش مرد
سلطنت نازک تر آمد از حباب — از دمے او را تواں کردن خراب
از نوا تشکیلِ تقدیرِ امم — از نوا تخریب و تعمیرِ امم
نشترِ تو گرچہ در دلہا خلید — مر ترا چونانکہ ہستی کس ندید!
پردۂ تو از نواے شاعری است — آنچہ گوئی ماوراے شاعری است

تازہ آشوبے فگن اندر بہشت!
یک نوا مستانہ زن اندر بہشت!

زنده رود

با نشهٔ درویشی درساز و دمادم زن
چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن
گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!
در میکده ها دیدم شایسته حریفے نیست!
با رستمِ دستان زن با مغبچه ها کم زن!
اے لالۂ صحرائی تنها نتوانی سوخت
این داغِ جگر تابے بر سینهٔ آدم زن
تو سوزِ درونِ او، تو گرمیٔ خونِ او
باور نکنی؟ چاکے در پیکر عالم زن

عقل است چراغِ تو؟ در راہ گذارے نِہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پرخونے از دیدہ فروریزم
لعلے ز بدخشانم بردار و بخاتم زن!

صحبت با شاعر ہندی برتری ہری

حوریاں را در قصور و در خیام — نالۂ من دعوتِ سوزِ تمام!
آں یکے از خیمہ سر بیروں کشید — واں دگر از غرفہ رخ بنمود و دید!
ہر دلے را در بہشتِ جاوداں — دادم از درد و غمِ آں خاکداں!
زیرِ لب خندید پیرِ پاک زاد — گفت "اے جادوگرِ ہندی نژاد
آں نوا پردازِ ہندی را نگر — شبنم از فیضِ نگاہِ او گہر!
نکتہ آرائے کہ نامش برتری است — فطرتِ او چوں سحاب آذری است!

از چمن جز غنچۂ نورس نہ چید	نغمۂ تو سوے ما او را کشید!

پادشاہے با نواے ارجمند	ہم بہ فقر اندر مقامِ او بلند!

نقشِ خوبے بند داز فکرِ شگرف	یک جہاں معنی نہاں اندر دو حرف!

کارگاہِ زندگی را محرم است	او جم است و شعرِ او جامِ جم است!"

ما بہ تعظیمِ ہنر برخاستیم
باز با وے صحبتے آراستیم

زندہ رود

اے کہ گفتی نکتہ ہاے دلنواز	مشرق از گفتارِ تو دانا ے راز!

شعر را سوز از کجا آید بگوے	از خودی یا از خدا آید بگوے!

برتری ہری

کس نداند در جہاں شاعر کجاست	پردۂ او از بم و زیر نواست!

آں دلِ گرمے کہ دارد درکنار
پیشِ یزداں ہم نمی گیرد قرار!

جانِ ما را لذّت اندر جستجوست
شعر را سوز از مقامِ آرزوست!

اے تو از تاکِ سخن مستِ مدام
گر ترا آید میسّر ایں مقام

با دو بیتے در جہانِ سنگ و خشت
می تواں بردن دل از حورِ بہشت!

زندہ رود

ہندیاں را دیدہ ام در پیچ و تاب
سرِّ حق وقت است گوئی بے حجاب!

برتری ہری

ایں خدایانِ تنک مایہ ز سنگ اند و ز خشت!
برترے ہست کہ دور است ز دیر و ز کنشت!

سجدہ بے ذوقِ عمل خشک و بجائے نرسد
زندگی ہمہ کردار چہ زیبا و چہ زشت!
فاش گویم بتو حرفے کہ نداند ہمہ کس
اے خوش آں بندہ کہ بر لوحِ دلِ او را بنوشت!
ایں جہانے کہ تو بینی اثرِ یزداں نیست
چرخہ از تست و ہم آں رشتہ کہ بر دوکِ تو رشت!
پیشِ آئینِ مکافاتِ عمل سجدہ گذار
زانکہ خیزد ز عمل دوزخ و اعراف و بہشت! (ترجمہ از برتری ہری)

حرکت بہ کاخِ سلاطینِ مشرق

نادر، ابدالی، سلطان شہید

رفت در جانم صدائے برتری مست بودم از نوائے برتری

گفت رومیؒ "چشمِ دل بیدار بہ   پا بروں از حلقۂ افکار نہ

کردہؒ بر بزمِ دُرویشاں گذر   یک نظر کاخِ سلاطین ہم نگر!

خسروانِ مشرق اندر انجمن   سطوتِ ایران و افغان و دکن

نادر آں دانائے رمزِ اتحاد   با مسلماں داد پیغامِ و داد

مردِ ابدالیؒ وجودش آیتے   داد افغاں را اساسِ ملّتے

آں شہیدانِ محبت را امام   آبروئے ہند و چین و روم و شام

نامش از خورشید و مہ تابندہ تر   خاکِ قبرش از من و تو زندہ تر!

عشق رازے بود بر صحرا نہاد   تو ندانی جاں چہ مشتاقانہ داد؟

از نگاہِ خواجۂ بدر و حُنین   فقرِ سلطاں وارثِ جذبِ حسین!

رفت سلطاں زیں سرائے ہفت روز

نوبتِ او در دکن باقی ہنوز!"

حرف و صوتم خام و فکرم ناتمام   کے تواں گفتن حدیثِ آں مقام!

نوریاں از جلوہ ہاے اوبصیر | زندہ و دانا و گویا و خبیر!
قصرے از فیروزہ دیوار و درش | آسمانِ نیلگوں اندر برش!
رفعتِ او برتر از چند و چگوں | می کند اندیشہ را خوار و زبوں!
آں گل و سرو و سمن آں شاخسار | از لطافت مثلِ تصویرِ بہار!
ہر زماں برگِ گل و برگِ شجر | دارد از ذوقِ نمو رنگِ دگر!
ایں قدر بادِ صبا افسوں گر است | تا مژہ برہم زنی زرد احمر است!
ہر طرف فوّارہ ہا گوہر فروش | مرغکِ فردوس زاد اندر خروش
بارگاہے اندراں کاخے بلند | ذرّہ او آفتاب اندر کمند!
سقف و دیوار و اساطیں از عقیق | فرشِ او از یشم و پرچیں از عقیق!
بر یمین و بر یسارِ آں وثاق | حوریاں صف بستہ با زرّیں نطاق!
درمیاں بنشستہ بر اورنگِ زر | خسروانِ جم حشم بہرام فر!
رومی آں آئینۂ حسنِ ادب | با کمالِ دلبری بکشاد لب

گفت" مردے شاعرے از خاور است
شاعرے یا ساحرے از خاور است!

فکرِ او باریک و جانش دردمند
شعرِ او در خاوراں سوزے فگند!"

نادر

خوش بیا اے نکتہ سنجِ خاوری
اے کہ می زیبد ترا حرفِ دری
محرمِ رازیم! با ما راز گوے
آنچہ می دانی ز ایراں باز گوے!

زندہ رود

بعد مدت چشمِ خود بر خود کشاد
لیکن اندر حلقۂ دامے فتاد
کشتۂ نازِ بتانِ شوخ و شنگ
خالقِ تہذیب و تقلیدِ فرنگ!
کارِ آں وارفتۂ ملک و نسب
ذکرِ شاپور است و تحقیرِ عرب!

روزگارِ او تهی از واردات | از قبورِ کهنہ می جوید حیات!
با وطن پیوست و از خود در گذشت | دل برستم داد و از حیدر گذشت!

نقشِ باطل می پذیرد از فرنگ
سرگذشتِ خود بگیرد از فرنگ!

پیرِ ایران زمانِ یزد جرد | چہرۂ او بے فروغ از خون سرد!
دین و آئین و نظامِ او کہن | شید و تارِ صبح و شامِ او کہن!
موجِ مے در شیشۂ تاکش نبود | یک شرر در تودۂ خاکش نبود!
تا ز صحرائے رسیدش محشرے | آنکہ داد او را حیاتِ دیگرے!
این چنین حشر از عنایاتِ خداست | پارس باقی، روحتہ الکبریٰ کجاست؟
آنکہ رفت از پیکرِ او جانِ پاک | بے قیامت بر نمی آید ز خاک!
مردِ صحرائی بایران جاں دمید | باز سوئے ریگ زارِ خود رمید!
کہنہ را از لوحِ ما بسترد و رفت | برگ و سازِ عصرِ نو آورد و رفت!

آہ احسانِ عرب نشناختند
از تشِ افرنگیاں بگداختند

نمودار می شود روح ناصر خسرو علوی و

غزلے مستانہ سرایدہ غائب میشود

دست را چوں مرکبِ تیغ و قلم کردی مدار
ہیچ غم گر مرکبِ تن لنگ باشد یا عرن
از سرِ شمشیر و از نوکِ قلم زاید ہنر
اے برادر ہمچو نور از نار و نار از نارون
بے ہنرداں نزدِ بے دیں ہم قلم ہم تیغ را
چوں تباشد دیں نباشد کلک و آہن را ثمن

دیں گرامی شد بدانا و بناداں خوار گشت

پیشِ ناداں دیں چو پشمِ گاو باشد یمن!

"ہمچو کرپاسے کہ از یک نیمہ زو الیاس را

کرتہ آید وز دگر نیمے یہودی را کفن"

ابدالی

آں جواں کو سلطنت ہا آفرید
باز در کوہ و قفارِ خود رمید!

آتشے در کوہ سارش بر فروخت
خوش عیار آمد بروں یا پاک سوخت؟

زندہ رود

امتاں اندر اخوت گرم خیز
او برادر با برادر در ستیز!

از حیاتِ او حیاتِ خاور است
طفلکِ دہ سالہ اش لشکر گر است!

بے خبر خود را ز خود پرداختہ ممکناتِ خویش را نشناختہ!

ہست دارائے دل و غافل ز دل تن ز تن اندر فراق و دل ز دل!

مردِ رہرو را بمنزل راہ نیست از مقاصد جانِ او آگاہ نیست!

خوش سرود آں شاعرِ افغاں شناس آنکہ بیند، باز گوید بے ہراس!

آں حکیمِ ملّتِ افغانیاں آں طبیبِ علّتِ افغانیاں!

رازِ قومے دید و بے باکانہ گفت حرفِ حق با شوخیٔ رندانہ گفت!

"اشترے یابد اگر افغانِ حُر
با یراق و ساز و با انبارِ دُر
ہمتِ دونش ازاں انبارِ دُر
می شود خوشنود با زنگِ شتر"!

شاعرِ افغاں شناس ۔ خوشحال خاں خٹک ۔

ابدالی

در نهادِ ما تب و تاب از دل است | خاک را بیداری و خواب از دل است!
تن ز مرگِ دل دگرگوں می شود | در مساماتش عرق خوں می شود!
از فسادِ دل بدن ہیچ است ہیچ | دیده بر دل بند و جز بر دل مپیچ!
آسیا یک پیکرِ آب و گل است | ملتِ افغان دراں پیکر دل است!
از فسادِ او فسادِ آسیا | در گشادِ او گشادِ آسیا!
تا دل آزاد است آزاد است تن | ورنه کاہے در رہِ باد است تن!
ہمچو تن پابندِ آئین است دل | مرده از کیں زنده از دین است دل!

قوتِ دیں از مقامِ وحدت است
وحدت ار مشہور گردد ملت است!

شرق را از خود برد تقلیدِ غرب | باید ایں اقوام را تنقیدِ غرب

قوّتِ مغرب نہ از چنگ و رباب
نے ز رقصِ دخترانِ بے حجاب!

نے ز سحرِ ساحرانِ لالہ روست
نے ز عریاں ساق و نے از قطعِ موست!

محکمی او را نہ از لادینی است
نے فروغش از خطِ لاطینی است!

قوّتِ افرنگ از علم و فن است
از ہمیں آتش چراغش روشن است

حکمت از قطع و بریدِ جامہ نیست
مانعِ علم و ہنر عمّامہ نیست!

علم و فن را اے جوانِ شوخ و شنگ
مغز می باید نہ ملبوسِ فرنگ!

اندریں رہ جز نگہ مطلوب نیست
ایں کُلہ یا آں کُلہ مطلوب نیست

فکرِ چالاکے اگر داری بس است
طبعِ درّاکے اگر داری بس است!

گر کسے شبہا خورد دودِ چراغ
گیرد از علم و فن و حکمت سراغ!

ملکِ معنی کس حد او را نہ بست
بے جہادِ پیہمے ناید بدست!

تُرک از خود رفتہ و مستِ فرنگ
زہرِ نوشیں خوردہ از دستِ فرنگ

زانکه تریاقِ عراق از دست داد | من چه گویم جز خدااَش یار باد

بندهٔ افرنگ از ذوقِ نمود | می برد از غربیان رقص و سرود!

نقدِ جانِ خویش در بازد به لهو | علم دشوار است می سازد به لهو!

از تن آسانی بگیرد سهل را | فطرتِ او در پذیرد سهل را!

سهل را جستن دریں دیرِ کہن
ایں دلیلِ آنکه جاں رفت از بدن!

زنده رود

می شناسی چیست تهذیبِ فرنگ | در جهانِ او دو صد فردوسِ رنگ!

جلوه هایش خانمانها سوخته | شاخ و برگ و آشیانها سوخته!

ظاهرش تابنده و گیرنده ایست | دل ضعیف است و نگه را بنده ایست!

چشم بیند دل بلغزد اندروں | پیشِ ایں بت خانه افتد سرنگوں!

کس نداند شرق را تقدیر چیست! دل بظاہر بستہ را تدبیر چیست؟

ابدالی

آنچہ بر تقدیرِ مشرق قادر است عزم و حزم پہلوی و نادر است
پہلوی آں وارثِ تختِ قباد ناخن او عقدۂ ایراں کشاد
نادر آں سرمایۂ درّانیاں آں نظامِ ملتِ افغانیاں
از غمِ دین و وطن زار و زبوں لشکرش از کوہسار آمد بروں
ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر با عدو فولاد و با یاراں حریر!
من فدائے آنکہ خود را دیدہ است عصر حاضر را نکو سنجیدہ است!

غربیاں را شیوہ ہائے ساحری است
تکیہ جز بر خویش کردن کافری است

سلطان شہید

باز گو از ہند و از ہندوستاں
آنکہ با کاہش نیرزد بوستاں!

آنکہ اندر مسجدش ہنگامہ مُرد
آنکہ اندر دیرِ او آتش فسرد!

آنکہ دل از بہرِ او خوں کردہ ایم
آنکہ یادش را بجاں پروردہ ایم

از غمِ ما کُن غمِ او را قیاس
آہ ازاں معشوقِ عاشق ناشناس!

زندہ رود

ہندیاں منکر ز قانونِ فرنگ
در نگیرد سحر و افسونِ فرنگ!

روح را بارِ گراں آئینِ غیر
گرچہ آید ز آسماں آئینِ غیر!

سلطان شہید

چوں بروید آدم از مشتِ گلے
با دلے، آرزوے در دلے!

لذتِ عصیاں چشیدن کارِ اوست
غیرِ خود چیزے ندیدن کارِ اوست!

زانکہ بے عصیاں خودی ناید بدست
تا خودی ناید بدست آید شکست!

زائرِ شہر و دیارم بودہ
چشمِ خود را بر مزارم سودہ!

اے شناسائے حدودِ کائنات
در دکن دیدی ز آثارِ حیات؟

زندہ رود

تخمِ اشکے ریختم اندر دکن
لالہ ہا روید ز خاکِ آں چمن!

رودِ کاویری مدام اندر سفر
دیدہ ام در جانِ او شورے دگر!

سلطان شہید

اے ترا دادند حرفِ دل فروز
از تپِ اشکِ تو می سوزم ہنوز

کاوِ کاوِ ناخنِ مردانِ راز
جوئے خوں بکشاد از رگہائے ساز

آں نوا کز جانِ تو آید بروں / می دہد ہر سینہ را سوزِ دروں!

بودہ ام در حضرتِ مولاے کُل / آنکہ بے او سطے نمی گردد سُبل!

گرچہ آنجا جرأتِ گفتار نیست / روح را کارے بجز دیدار نیست!

سوختم از گرمیِ اشعارِ تو / بردبانم رفت از افکارِ تو

گفت "ایں بیتے کہ برخواندی کیست؟ / اندرو ہنگامہ ہاے زندگی است!"

با ہماں سوزے کہ در سازد بجاں / یک دو حرف از مابہ کاویری رساں!

در جہاں تو زندہ رود او زندہ رود
خوشترک آید سرود اندر سرود

پیغام سلطان شہید بہ رود کاویری

(حقیقت حیات و مرگ و شہادت)

رودِ کاویری یکے نرمک خرام / خستۂ شاید کہ از سیرِ دوام!

در کہستاں عمرہا نالیدہ | راہ خود را با مژہ کاویدہ
اے مرا خوشتر ز جیحون و فرات | اے دکن را آبِ تو آبِ حیات!
آہ شہرے کو در آغوشِ تو بود | حسنِ نوشیں جلوہ از نوشِ تو بود
کہنہ گردیدی شبابِ تو ہماں | پیچ و تاب و رنگ و آبِ تو ہماں!
موجِ تو جز دانۂ گوہر نزاد | طرّۂ تو تا ابد شوریدہ باد!
اے ترا سازے کہ سوزِ زندگی است | ہیچ می دانی کہ ایں پیغام کیست؟
آنکہ می کردی طوافِ سطوتش | بودہ آئینہ دارِ دولتش!
آنکہ صحراہا ز تدبیرش بہشت! | آنکہ نقشِ خود بخونِ خود نوشت!
آنکہ خاکش مرجعِ صد آرزوست | اضطرابِ موجِ تو از خونِ اوست!

آنکہ گفتارش ہمہ کردار بود
مشرق اندر خواب و او بیدار بود!

آہ شہرے کو در آغوش الخ۔ شہر سرنگاپٹم

اے من و تو موجے از رودِ حیات　　ہر نفس دیگر شود ایں کائنات

زندگانی انقلابِ ہر دمے است　　زانکہ او اندر سراغِ عالمے است!

تار و پودِ ہر وجود از رفت و بود　　ایں ہمہ ذوقِ نمود از رفت و بود

جادہ ہا چوں رہرواں اندر سفر　　ہر کجا پنہاں سفر پیدا حضر!

کاروان و ناقہ و دشت و نخیل　　ہر چہ بینی نالد از دردِ رحیل!

در چمن گل میہمانِ یک نفس　　رنگ و آبش امتحانِ یک نفس!

موسمِ گل؟ ماتم و ہم نائے و نوش　　غنچہ در آغوش و نعشِ گل بدوش!

لالہ را گفتم یکے دیگر بسوز　　گفت رازِ ما نمی دانی ہنوز!

از خس و خاشاک تعمیرِ وجود
غیرِ حسرت چیست پاداشِ نمود؟

در سرائے ہست و بود آئی؟ میا　　از عدم سوئے وجود آئی؟ میا

ور بیائی چوں شرار از خود مرو　　در تلاشِ خرمنے آوارہ شو!

تاب و تب داری اگر مانندِ مہر
پا بنہ در وسعت آبادِ سپہر!

کوہ و مرغ و گلشن و صحرا بسوز
ماہیاں را در تہِ دریا بسوز!

سینہ داری اگر درخوردِ تیر
در جہاں شاہیں بزی شاہیں بمیر!

زانکہ در عرضِ حیات آمد ثبات
از خدا کم خواستم طُولِ حیات!

زندگی را چیست رسم و دین و کیش؟
یک دمِ شیری بہ از صد سالِ میش!

زندگی محکم ز تسلیم و رضاست
موت نیرنج و طلسم و سیمیاست!

بندۂ حق ضیغم و آہوست مرگ
یک مقام از صد مقامِ اوست مرگ!

می فتد بر مرگ آں مردِ تمام
مثلِ شاہینے کہ افتد بر حمام!

ہر زماں میرد غلام از بیمِ مرگ
زندگی او را حرام از بیمِ مرگ!

بندۂ آزاد را شانے دگر
مرگ او را می دہد جانے دگر!

او خود اندیش است مرگ اندیش نیست!
مرگِ آزاداں ز آنے بیش نیست!

بگذر از مرگے کہ سازد بالحد زانکہ ایں مرگ است مرگِ دام و دد!

مردِ مومن خواہد از یزدانِ پاک آں دگر مرگے کہ برگیرد ز خاک!

آں دگر مرگ! انتہاے راہِ شوق آخریں تکبیر در جنگاہِ شوق!

گرچہ ہر مرگ است بر مومن شکر! مرگِ پورِ مرتضیٰؓ چیزے دگر!

جنگِ شاہانِ جہاں غارت گری است جنگِ مومن سنتِ پیغمبری است!

جنگِ مومن چیست؟ ہجرت سوے دوست! ترکِ عالم، اختیارِ کوے دوست!

آنکہ حرفِ شوق با اقوام گفت جنگ را رہبانیِ اسلام گفت!

کس نداند جز شہید ایں نکتہ را
کو بخونِ خود خرید ایں نکتہ را

آنکہ حرفِ شوق الخ یعنی حضور سرور کائنات۔ در مصرع ثانی اشارہ ایست بحدیث
الجہاد رہبانیۃ الاسلام'

زندہ رود رخصت می شود از فردوس بریں و تقاضائے حوران بہشتی

شیشۂ صبر و سکونم ریز ریز | پیرِ رومی گفت در گوشم کہ خیز!
آں حدیثِ شوق و آں جذب و یقیں | آہ آں ایوان و آں کاخِ بریں!
با دلِ پُر خوں رسیدم بر درش | یک ہجوم حور دیدم بر درش!
بر لبِ شاں زندہ رود اے زندہ رود | زندہ رود اے صاحبِ سوز و سرود!
شور و غوغا از یسار و از یمیں | یک دو دم با ما نشیں، با ما نشیں!

زندہ رود

راہرو کو داند اسرارِ سفر | ترسد از منزل ز رہزن بیشتر

عشق در ہجر و وصال آسودہ نیست　　بے جمالِ لایزال آسودہ نیست!

ابتدا پیشِ بتاں افتادگی　　انتہا از دلبراں آزادگی!

عشق بے پروا و ہردم در رحیل　　در مکان و لامکاں ابن السبیل!

کیشِ ما مانندِ موجِ تیز گام
اختیارِ جادہ و ترکِ مقام!

حُورانِ بہشت

شیوہ ہا داری مثالِ روزگار
یک نوائے خوش دریغ از ما مدار

غزلِ زندہ رود

بآدمے نرسیدی خدا چہ می جوئی　　ز خود گریختۂ آشنا چہ می جوئی

دگر بشاخِ گل آویز و آب و نم درکش
پریدہ رنگ ازِ بادِ صبا چہ می جوئی؟

دو قطرہ خونِ دل است آنچہ مشک می نامند
تو اے غزالِ حرم در ختا چہ می جوئی؟

عیارِ فقر ز سلطانی و جہانگیری است
سریر جم بطلب بوریا چہ می جوئی!

سراغِ او ز خیابانِ لالہ می گیرند
نوائے خوں شدۂ ما ز ما چہ می جوئی!

نظر ز صحبتِ روشندلاں بیفزاید
ز دردِ کم بصری توتیا چہ می جوئی!

قلندریم و کراماتِ ما جہاں بینی است
ز ما نگاہ طلب کیمیا چہ می جوئی

حضور

گرچہ جنت از تجلی ہائے اوست
جاں نیاساید بجز دیدار دوست!

ما ز اصلِ خویشتن در پردہ ایم
طائریم و آشیاں گم کردہ ایم!

علم اگر کج فطرت و بدگوہر است
پیشِ چشمِ ما حجابِ اکبر است

علم را مقصود اگر باشد نظر
می شود ہم جادہ و ہم راہبر

می نہد پیشِ تو از قشرِ وجود
تا تو پرسی چیست رازِ این نمود

جادہ را ہموار سازد این چنین
شوق را بیدار سازد این چنین

درد و داغ و تاب و تب بخشد ترا
گریہ ہای نیم شب بخشد ترا

علم تفسیرِ جہانِ رنگ و بو
دیدہ و دل پرورش گیرد ازو

بر مقامِ جذب و شوق آرد ترا
باز چون جبریل بگذارد ترا!

عشق کس را کے بخلوت می برد
او ز چشمِ خویش غیرت می برد!

اوّلِ او ہم رفیق و ہم طریق
آخرِ او راہ رفتن بے رفیق!

در گذشتم زان ہمہ حور و قصور
زورقِ جان باختم در بحرِ نور!

غرقِ بودم در تماشای جمال
ہر زمان در انقلاب و لایزال!

گم شدم اندر ضمیرِ کائنات
چون رباب آمد بچشمِ من حیات!

آنکہ ہر تارش ربابِ دیگرے — ہر نوا از دیگرے خونیں ترے!

ما ہمہ یک دودمانِ نار و نور — آدم و مہر و مہ و جبریل و حور!

پیشِ جاں آئینہ آویختند — حیرتے را با یقیں آمیختند!

صبحِ امروزے کہ نورش ظاہر است — در حضورش دوش و فردا حاضر است!

حق ہویدا با ہمہ اسرارِ خویش — با نگاہِ من کند دیدارِ خویش!

دیدنش افزودنِ بے کاستن! — دیدنش از قبرِ تن برخاستن!

عبد و مولا در کمینِ یک دگر — ہر دو بے تاب انداز ذوقِ نظر!

زندگی ہر جا کہ باشد جستجو است!
حل نشد ایں نکتہ من صیدم کہ اوست!

عشق جاں را لذتِ دیدار داد — باز بانم جرأتِ گفتار داد

"اے دو عالم از تو با نور و نظر — اندکے آں خاکدانے را نگر

بندۂ آزاد را ناسازگار — بر دمد از سنبلِ او نیشِ خار!

غالباں غرق اند در عیش و طرب　　کارِ مغلوباں شمارِ روز و شب!
از ملوکیت جہانِ تو خراب　　تیرہ شب در آستینِ آفتاب!
دانشِ افرنگیاں غارت گری　　دیر ہا خیبر شد از بے حیدری!
آنکہ گوید لا الہ بیچارہ ایست　　فکرش از بے مرکزی آوارہ ایست!
چار مرگ اندر پے ایں دیر میر　　سود خوار و والی و ملا و پیر!

ایں چنیں عالم کجا شایانِ تست
آب و گل داغے کہ بر دامانِ تست"

ندائے جمال

کلکِ حق از نقشہائے خوب و زشت　　ہرچہ مارا ساز گار آمد نوشت!
چیست بودن دانی اے مردِ نجیب؟　　از جمالِ ذاتِ حق بردن نصیب!
آفریدن؟ جستجوے دلبرے!　　وانمودن خویش را بر دیگرے!

این همه هنگامه هاے هست و بود
بے جمالِ ما نیاید در وجود!

زندگی هم فانی و هم باقی است
این همه خلاقی و مشتاقی است!

زنده؟ مشتاق شو خلاق شو
همچو ما گیرندهٔ آفاق شو!

در شکن آن را که ناید سازگار
از ضمیرِ خود دگر عالم بیار!

بندهٔ آزاد را آید گران
زیستن اندر جهانِ دیگران!

هر که او را قوّتِ تخلیق نیست
پیشِ ما جز کافر و زندیق نیست!

از جمالِ ما نصیبِ خود نبرد
ق از نخیلِ زندگانی برنخورد

مردِ حق! برّنده چون شمشیر باش
خود جهانِ خویش را تقدیر باش!

زنده رود

چیست آئینِ جهانِ رنگ و بُو
جز که آبِ رفته می ناید بجو!

زندگانی را سرِ تکرار نیست / فطرتِ او خوگرِ تکرار نیست!
زیرِ گردوں رجعت او را نارواست / چوں ز پا افتاد قومے بر نخاست!
ملتے چوں مُرد کم خیزد ز قبر
چارۂ او چیست غیر از قبر و صبر!

ندائے جمال

زندگانی نیست تکرارِ نفس / اصلِ او از حیّ و قیوم است و بس!
قُرب جاں با آنکہ گفت انّی قریب / از حیاتِ جاوداں بردن نصیب!
فرد از توحید لاہوتی شود / ملّت از توحید جبروتی شود!
بایزید و شبلی و بوذر از وست / اُمّتاں را طغرل و سنجر از وست!
بے تجلی نیست آدم را ثبات / جلوۂ ما فرد و ملّت را حیات!
ہر دو از توحید می گیرد کمال / زندگی ایں را جلال آں را جمال!

این سلیمانی است آن سلمانی است
آن سراپا فقر و این سلطانی است!

آن یکی را بیند این گردد یکی
در جهان با آن نشین با این بزی!

چیست ملت ای که گوئی لا اله؟
با هزاران چشم بودن یک نگه!

اہلِ حق را حجت و دعوی یکی است
خیمہ ہای ما جدا، دلہا یکی است!

ذره ہا از یک نگاہی آفتاب
یک نگہ شو تا شود حق بی حجاب!

یک نگاہی را بچشمِ کم مبیں
از تجلی ہای توحید است این!

ملتی چون می شود توحید مست
قوت و جبروت می آید بدست!

روحِ ملت را وجود از انجمن
روحِ ملت نیست محتاجِ بدن!

تا وجودش را نمود از صحبت است
مرد چون شیرازۂ صحبت شکست!

مردۂ از یک نگاہی زندہ شو
بگذر از بی مرکزی پایندہ شو

خیمہ ہائے ما جدا، دلہا یکے است: عربی ضرب المثل

وحدتِ افکار و کردار آفریں
تا شوی اندر جہاں صاحب نگیں!

زندہ رود

من کیم؟ تو کیستی؟ عالم کجاست؟ — درمیانِ ما و تو دوری چراست؟
من چرا در بندِ تقدیرم بگوے — تو نمیری من چرا میرم بگوے!

ندائے جمال

بودہ اندر جہانِ چار سو — ہر کہ گنجد اندرو میرد درد
زندگی خواہی خودی را پیش کن — چار سو را غرق اندر خویش کن
باز بینی من کیم تو کیستی — در جہاں چوں مردی و چوں زیستی

زنده رود

پوزش این مردِ ناداں درپذیر | پردہ راز چهرۂ تقدیر گیر
انقلابِ روس و آلماں دیده‌ام | شور در جانِ مسلماں دیده ام
دیده ام تدبیرهاے غرب و شرق | وانما تقدیر هاے غرب و شرق!

افتادن تجلی جلال

ناگهاں دیدم جهانِ خویش را | آں زمین و آسمانِ خویش را
غرق در نورِ شفق گوں دیدمش | سرخ انند طبر خوں دیدمش!
زاں تجلی ها که در جانم شکست | چوں کلیم الله فتادم جلوه مست!
نورِ او هر پردگی را وانمود | تابِ گفتار از زبانِ من ربود!

از ضمیرِ عالمِ بے چند و چوں
یک نواے سوزناک آمد بروں

"بگذر از خاور و افسونیٔ افرنگ مشو
کہ نیرزد بجوے ایں ہمہ دیرینہ و نو
آں نگینے کہ تو با اہرمناں باختۂ
ہم بجبریلِ امینے نتواں کرد گرو!
زندگی انجمن آرا و نگہدارِ خود است
اے کہ در قافلہ، بے ہمہ شو باہمہ رو!
تو فروزندہ تر از مہرِ منیر آمدہ
آنچناں زی کہ بہر ذرّہ رسانی پرتو!
چوں پرِ کاہ کہ در رہگذر باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو!
از تنک جامیٔ تو میکدہ رسوا گردید
شیشۂ گیر و حکیمانہ بیاشام و برو!"

خطاب به جاوید

سخنے به نژادِ نو

خطاب بہ جاوید

(سخنے بہ نژادِ نو)

این سخن آراستن بے حاصل است   بر نیاید آنچہ در قعرِ دل است!
گرچہ من صد نکتہ گفتم بے حجاب   نکتۂ دارم کہ ناید در کتاب!
گر بگویم می شود پیچیدہ تر   حرف و صوت او را کند پوشیدہ تر

سوزِ او را از نگاہِ من بگیر
یا ز آہِ صبح گاہِ من بگیر!

مادرت درسِ نخستیں با تو داد   غنچۂ تو از نسیمِ او کشاد!
از نسیمِ او ترا این رنگ و بوست   اے متاعِ ما بہاے تو از وست!

دولتِ جاوید ازو اندوختی
ازلبِ او لا اله آموختی!

اے پسر! ذوقِ نگہ ازمن بگیر
سوختن در لا اِلہ ازمن بگیر!

لا الہ گوئی؟ بگو از روے جاں
تاز اندامِ تو آید بوے جاں

مہر و مہ گردد زسوزِ لا الہ
دیدہ ام ایں سوز را در کوہ وکہ!

ایں دو حرفِ لا الہ گفتار نیست
لا الہ جز تیغِ بے زنہار نیست!

زیستن باسوزِ او قہّاری است
لا الہ ضرب است و ضربِ کاری است!

مومن و پیشِ کساں بستن نطاق!
مومن و غداری و فقر و نفاق!

با پشیزے دین و ملت را فروخت
ہم متاعِ خانہ و ہم خانہ سوخت!

لا الہ اندر نمازش بود و نیست
نازہا اندر نیازش بود و نیست!

نور در صوم و صلواتِ او نماند
جلوۂ در کائناتِ او نماند!

آنکہ بود اللہ او را ساز و برگ
فتنۂ او حبِّ مال و ترسِ مرگ!

رفت از و آں مستی و ذوق و سرور
دینِ او اندر کتاب و او بگور!

صحبتش با عصرِ حاضر در گرفت
حرفِ دیں را از دو پیغمبر گرفت

آں ز ایراں بود و ایں ہندی نژاد
آں ز حج بیگانہ و ایں از جہاد!

تا جہاد و حج نماند از واجبات
رفت جاں از پیکرِ صوم و صلوات!

روح چوں رفت از صلوات و از صیام
فرد ناہموار و ملت بے نظام!

سینہ ہا از گرمیٔ قرآں تہی
از چنیں مرداں چہ امید بہی!

از خودی مردِ مسلماں در گذشت
اے خضر دستے کہ آب از سر گذشت!

سجدۂ کز وے زمیں لرزیدہ است
بر مرادش مہر و مہ گردیدہ است

ق

سنگ اگر گیرد نشانِ آں سجود
در ہوا آشفتہ گردد ہم چو دود!

ایں زماں جز سر بزیری ہیچ نیست
اندر وجز ضعفِ پیری ہیچ نیست!

آں شکوہِ ربی الاعلےٰ کجاست
ایں گناہِ اوست یا تقصیرِ ما ست؟

هر کسے بر جادهٔ خود تند رو ‌ ‌ ‌ ‌ ناقهٔ ما بے زمام و هرزه دو!

صاحبِ قرآن و بے ذوقِ طلب
العجب ثم العجب ثم العجب!

گر خدا سازد ترا صاحب نظر ‌ ‌ ‌ ‌ روزگارے را که می آید نگر!
عقلها بے باک و دلها بے گداز ‌ ‌ ‌ ‌ چشمها بے شرم و غرق اندر مجاز!
علم و فن، دین و سیاست، عقل و دل ‌ ‌ ‌ ‌ زوج زوج اندر طوافِ آب و گل!
آسیا آں مرز و بومِ آفتاب ‌ ‌ ‌ ‌ غیر بیں، از خویشتن اندر حجاب!
قلبِ او بے واردات نو بنو ‌ ‌ ‌ ‌ حاصلش را کس نگیرد با دو جو!
روزگارش اندریں دیرینه دیر ‌ ‌ ‌ ‌ ساکن و یخ بسته و بے ذوقِ سیر!
صیدِ ملایان و نخچیرِ ملوک ‌ ‌ ‌ ‌ آهوے اندیشهٔ او لنگ و لوک!
عقل و دین و دانش و ناموس و ننگ ‌ ‌ ‌ ‌ بستهٔ فتراکِ لردانِ فرنگ!
تاختم بر عالمِ افکارِ او ‌ ‌ ‌ ‌ بر دریدم پردهٔ اسرارِ او!

درمیانِ سینہ دل خوں کردہ ام
تا جہانش را دگرگوں کردہ ام!

من بطبعِ عصرِ خود گفتم دو حرف
کردہ ام بحرین را اندر دو ظرف!

حرفِ پیچاپیچ و حرفِ نیش دار
تا کنم عقل و دلِ مرداں شکار!

حرفِ تہ دارے باندازِ فرنگ
نالۂ مستانۂ از تارِ چنگ!

اصلِ ایں از ذکر و اصلِ آں ز فکر
اے تو بادا وارثِ ایں فکر و ذکر!

آب جویم از دو بحرِ اصلِ من است
فصلِ من فصل است و ہم وصلِ من است!

تا مزاجِ عصرِ من دیگر فتاد
طبعِ من ہنگامۂ دیگر نہاد!

نوجواناں تشنہ لب، خالی ایاغ
شستہ رو، تاریک جاں، روشن دماغ!

کم نگاہ و بے یقین و ناامید
چشمِ شاں اندر جہاں چیزے ندید!

ناکساں منکر ز خود مومن بغیر
خشت بند از خاکِ شاں معمارِ دیر!

حرفِ پیچاپیچ الخ۔ تلمیح بہ کتاب تشکیلِ جدید الہیات اسلامیہ بزبان انگریزی

مکتب از مقصودِ خویش آگاہ نیست — تا بجذبِ اندرونش راہ نیست!

نورِ فطرت را ز جانہا پاک شست — یک گلِ رعنا ز شاخِ او نرست!

خشت را معمارِ ما کج می نہد — خوے بط با بچۂ شاہیں دہد!

علم تا سوزے نگیرد از حیات — دل نگیرد لذتے از واردات!

علم جز شرحِ مقاماتِ تو نیست — علم جز تفسیرِ آیاتِ تو نیست!

سوختن می باید اندر نارِ حس — تا بدانی نقرۂ خود را ز مس!

علمِ حق اوّل حواس آخر حضور

آخرِ او می نگنجد در شعور!

صد کتاب آموزی از اہلِ ہنر — خوشتر آں درسے کہ گیری از نظر

ہر کسے زاں می کہ ریزد از نظر — مست می گردد باندازِ دگر!

از دمِ بادِ سحر میرد چراغ — لالہ زاں بادِ سحر مے در ایاغ!

کم خور و کم خواب و کم گفتار باش — گردِ خود گردندہ چوں پرکار باش!

منکرِ حق نزدِ ملا کافر است
منکرِ خود نزدِ من کافر تر است!

آں بانکارِ وجود آمد عجول،
ایں عجول و ہم ظلوم و ہم جہول!

شیوۂ اخلاص را محکم بگیر
پاک شو از خوفِ سلطان و امیر

عدل در قہر و رضا از کف مدہ
قصد در فقر و غنا از کف مدہ

حکم دشوار است؟ تاویلے مجو
جز بقلبِ خویش قندیلے مجو

حفظِ جاں ہا ذکر و فکرِ بے حساب
حفظِ تن ہا ضبطِ نفس اندر شباب

حاکمی در عالمِ بالا و پست
جز بحفظِ جان و تن ناید بدست

لذتِ سیر است مقصودِ سفر
گر نگہ بر آشیاں داری مپر

ماہ گردد تا شود صاحب مقام
سیرِ آدم را مقام آمد حرام!

زندگی جز لذتِ پرواز نیست
آشیاں با فطرتِ او ساز نیست

رزقِ زاغ و کرگس اندر خاکِ گور
رزقِ بازاں در سوادِ ماہ و ہور

قصد، میانہ روی۔ اعتدال

سرّ دیں صدقِ مقال اکلِ حلال
خلوت و جلوت تماشائے جمال!

در رہِ دیں سخت چوں الماس زی
دل بحق بر بند و بے وسواس زی!

سرّے از اسرارِ دیں برگویمت
داستانے از مظفر گویمت

اندر اخلاصِ عمل فرد و فرید
پادشاہے با مقامِ بایزید

پیشِ او اسپے چو فرزنداں عزیز
سخت کش چوں صاحبِ خود درستیز

سبزہ رنگے از نجیبانِ عرب
با وفا، بے عیب، پاک اندر نسب

مرد مومن را عزیز اے نکتہ رس
چیست جز قرآن و شمشیر و فرس؟

من چہ گویم وصفِ آں خیر الجیاد
کوہ و روے آبہا رفتے چو باد

روزِ ہیجا از نظر آمادہ تر
تند بادے طایفِ کوہ و کمر!

در زنگِ او فتنہ ہاے رستخیز
سنگ از ضربِ سُمِ او ریز ریز

مظفر یکے از سلاطینِ گجرات، پسر سلطان محمود کہ مسلمانانِ ہند او را بیگڑہ می خواندند

خیر الجیاد۔ اسبِ اصیل و نجیب

روزے آں حیواں چو انساں ارجمند
گشت از دردِ شکم زار و نژند

کرد بیطارے علاجش از شراب
اسپِ شہ را وا رہاند از پیچ و تاب

شاہِ حق بیں دیگر آں یکراں نخواست
شرعِ تقوےٰ از طریقِ ما جدا است

اے ترا بخشد خدا قلب و جگر
طاعتِ مردِ مسلماں نے نگر!

دیں سراپا سوختن اندر طلب
انتہایش عشق و آغازش ادب!

آبروے گُل ز رنگ و بوے اوست
بے ادب بے رنگ و بُو بے آبروست!

نوجوانے را چو بینم بے ادب
روزِ من تاریک می گردد چو شب

تاب و تب در سینہ افزاید مرا
یادِ عہدِ مصطفےٰ آید مرا!

از زمانِ خود پشیماں می شوم
در قرونِ رفتہ پنہاں می شوم!

سترِ زن یا زوج یا خاکِ لحد
سترِ مرداں حفظِ خویش از یارِ بد

حرفِ بد را بر لب آوردن خطاست
کافر و مومن ہمہ خلقِ خدا است!

آدمیت احترامِ آدمی
باخبر شو از مقامِ آدمی!

آدمی از ربط و ضبطِ تن بہ تن
بر طریقِ دوستی گامے بزن!

بندۂ عشق از خدا گیرد طریق
می شود بر کافر و مومن شفیق!

کفر و دیں را گیر در پہنائے دل
دل اگر بگریزد از دل، وائے دل!

گرچہ دل زندانیِ آب و گل است
ایں ہمہ آفاق آفاقِ دل است!

گرچہ باشی از خداوندانِ دہ
فقر را از کف مدہ، از کف مدہ

سوزِ او خوابیدہ در جانِ تو ہست
ایں کہن مے از نیاگانِ تو ہست!

در جہاں جز دردِ دل ساماں مخواہ
نعمت از حق خواہ و از سلطاں مخواہ!

اے بسا مردِ حق اندیش و بصیر
می شود از کثرتِ نعمت ضریر!

کثرتِ نعمت گداز از دل برد
نازمی آرد نیاز از دل برد!

ضریر ۔ نابینا

سالہا اندر جہاں گردیدہ ام　　نم بچشمِ منعماں کم دیدہ ام!

من فدائے آنکہ درویشانہ زیست
وائے آں کو از خدا بیگانہ زیست

در مسلماناں مجو آں ذوق و شوق　　آں یقیں آں رنگ و بوآں ذوق و شوق!
عالماں از علمِ قرآں بے نیاز　　صوفیاں درندہ گرگ و مو دراز!
گرچہ اندر خانقاہاں ہائے و ہوت　　کو جوانمردے کہ صہبا در کدوست!
ہم مسلمانانِ افرنگی مآب　　چشمۂ کوثر بجویند از سراب!
بے خبر از سرِّ دیں اند ایں ہمہ　　اہلِ کیں اند اہلِ کیں اند ایں ہمہ!
خیر و خوبی بر خواص آمد حرام　　دیدہ ام صدق و صفا را در عوام
اہلِ دیں را باز داں از اہلِ کیں　　ہم نشینِ حق بجو با او نشیں،

کرگساں را رسم و آئیں دیگر است
سطوتِ پروازِ شاہیں دیگر است!

مردِ حق از آسماں افتد چو برق — ہیزمِ او شہر و دشتِ غرب و شرق

ما ہنوز اندر ظلامِ کائنات — او شریکِ اہتمامِ کائنات

او کلیمؑ و او مسیحؑ و او خلیلؑ — او محمدؐ او کتاب او جبرئیل!

آفتابِ کائناتِ اہلِ دل — از شعاعِ او حیاتِ اہلِ دل

اول اندر نارِ خود سوزد ترا — باز سلطانی بیاموزد ترا

ما ہمہ از سوزِ او صاحب دلیم — ورنہ نقشِ باطلِ آب و گلیم

ترسم این عصرے کہ تو زادی در آں — در بدن غرق است و کم داند ز جاں!

چوں بدن از قحطِ جاں ارزاں شود — مردِ حق در خویشتن پنہاں شود!

در نیاید جستجو آں مرد را — گرچہ بیند روبرو آں مرد را!

تو مگر ذوقِ طلب از کف مدہ — گرچہ در کارِ تو افتد صد گرہ!

گر نیابی صحبتِ مردِ خبیر — از اب و جد آنچہ من دارم بگیر!

پیرِ رومی را رفیقِ راہ ساز — تا خدا بخشد ترا سوز و گداز

زانکه رومی مغز را داند ز پوست — پاے او محکم فتد در کوے دوست!
شرح او کردند و او را کس ندید — معنیٔ او چوں غزال از ما رمید
رقص تن از حرف او آموختند — چشم را از رقصِ جاں بر دوختند!
رقص تن در گردش آرد خاک را — رقصِ جاں برہم زند افلاک را!
علم و حکم از رقصِ جاں آید بدست — ہم زمیں ہم آسماں آید بدست!
فرد از وے صاحبِ جذبِ کلیم! — ملت از وے وارثِ ملکِ عظیم!
رقصِ جاں آموختن کارے بود — غیرِ حق را سوختن کارے بود
تا ز نارِ حرص و غم سوزد جگر — جاں برقص اندر نیاید اے پسر
ضعفِ ایمان است و دلگیری است غم — نوجوانا! نیمۂ پیری است غم!
می شناسی؟ حرص، فقرِ حاضر است — من غلامِ آنکه بر خود قاہر است

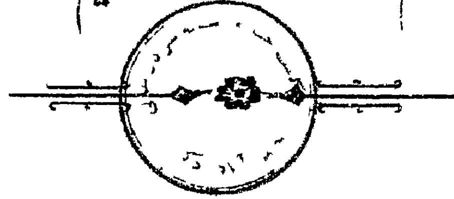
نیمۂ پیری، تلمیح بحدیثِ مشہور الہم نصف الہرم

فقرِ حاضر، تلمیح بحدیثِ مشہور ایاکم والطمع، فانہ الفقر الحاضر

اے مرا تسکینِ جانِ ناشکیب　　تو اگر از رقصِ جاں گیری نصیب

سرِّ دینِ مصطفیٰ گویم ترا

ہم بقبر اندر دعا گویم ترا!

غلط نامہ

صفحہ	نمبر شعر	غلط	صحیح
۱۴	شعر ۲ مصرع ثانی	بینی	دیدن
۴۳	شعر ۳ مصرع اول	فطرت	مطرب
۱۸۱	شعر ۳ مصرع اول	اے	ایں
۱۸۵	شعر ۵ مصرع اول	مرد	مرد
۲۰۱	شعر ۹ مصرع ثانی	قصر	فقر
۲۰۳	شعر ۳ مصرع ثانی	قاقلہ	قافلہ
۲۲۵	شعر ۹ مصرع اول	بسجود	سجود

WALIUDDIEN KATUB -
HYDERABAD DN -
1355 - F

فرہنگ

صفحہ	سطر	الفاظ و معنی
۱	۱	جہاں ہفت رنگ ۔ رنگا رنگی دنیا بدلتی دنیا۔
۱		چنگ ۔ ایک مشہو باجا ۔ راگ مالا
"	۲	ہم نفس ۔ رفیق ۔ ہم کلام
"	۳	دارائے دل ۔ دل کو لبھانے والا پسندیدہ ۔
"	۴	کہ ۔ کاہ کا مخفف ہے سوکی کٹی ہوئی گھاس ۔
"	"	مہر ۔ آفتاب
"	"	کر ۔ بہرا
"	۵	اختر ۔ ستارہ
"	۶	فضا ۔ زمین کی کشادگی ۔ کشادگی
"	۷	کاروان قافلہ
۱	۷	برگ ۔ سامان ۔
"	"	ساز کردن ۔ سامان سفر تیار کرنا۔
"	"	کراں ۔ انتہا ۔ کنارہ
"	"	بے کراں ۔ بے کنارہ ۔
"	"	افلاک ۔ فلک کی جمع ۔ آسمان
"	"	دیر یاز ۔ دیرپا ۔ بہت بڑی ۔
"	۸	صید ۔ وہ جانور جس کا شکار کریں شکارگاہ ۔
"	"	صیّاد ۔ شکاری ۔
"	"	اسیر ۔ قیدی
۲	۱	زار نالیدن ۔ بے قراری سے رونا
"	"	صدا ۔ آواز
		چارسو ۔ چار جانب ، شمال ، جنوب مشرق ، مغرب

۲	۳	کاخ - محل - بلند عمارت -
"	۴	رم - رفتار
"	"	سیّارہ - حرکت کرنے والا ستارہ یہ سات ہیں - چاند عطارد - زہرہ سورج - مریخ - مشتری - زحل
"	"	الا - مگر
"	"	رفت و بود - یعنی دنیا تھی - اب ختم ہو گئی -
"	۵	ایام - زمانہ - یوم کی جمع یوم کے معنی دن -
"	"	ایام نیست - فانی زمانہ
"	"	نیمروز - دوپہر - یہاں کمال عروج مراد ہے - شام سے مراد زوال ہے
"	۶	رواں - روح - جان
"	"	صوت - آواز
"	۷	نوبت - وقت
"	"	لایزال - زائل نہ ہونے والی - ہمیشہ رہنے والی -
"	"	مردر - گزر جانا -
۱	۱۰	آئہ تسخیر - وَسَخَّرَ لَکُمْ الخ - اللہ تعالیٰ نے تمہارے لئے مسخر کیا (جملہ کائنات کو)
"	۱۱	عَلَّمَ الْاَسماء - (نام سکھایا) سے مراد آیۃ عَلَّمَ آدَمَ الْاَسْمَاءَ کُلَّھَا ہے - اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کے مقابلہ میں آدم علیہ السلام کو علم سکھا کر نیابت کیلئے ان پر فوقیت دی تھی -
"	"	صہبا - انگوری شراب -
۳	۱	اُدْعُوْنِیْ - تم مجھ سے مانگو - اَسْتَجِبْ میں تمہیں دوں گا -
"	۲	زیاں - نقصان - خرچ
	۴	متاع - سامان تجارت - گھر کا اسباب
"	۵	عصر - زمانہ
"	۷	شورہ زار - ناقص زمین - بنجر زمین
"	"	سازگار - موافق - لائق
"	۸	بے حاصل - بے فائدہ
"	۹	مِہی - مہتی
"	"	شبستان - رات میں رہنے کا مقام
"	۱۱	باک - خوف -

۴	۱۲	رواق ۔ مکان کا برآمدہ ۔ چھجّہ
۴	۱	قدسی ۔ فرشتہ ۔
"	۲	عود ۔ اگر ۔ خوشبودار لکڑی
"	"	ہیزم ۔ جلانے کی لکڑی
"	۳	دود ۔ دھواں ۔
"	۴	تغافل ۔ جان بوجھ کر غفلت کرنا
"	۵	کور ۔ اندھا
"	۶	اسرار ۔ سر کی جمع ۔ راز
"	۷	نخل ۔ درخت
"	"	برگ ۔ پتا ۔
"	"	بر ۔ پھل
"	"	باد سحر ۔ صبح کی ہوا جو نہایت خوشگوار ہوتی ہے جس سے پھول شگفتہ ہوتے ہیں
"	۸	جذب کشش ۔ جذب اندرونی دلی کشش ۔
"	۹	کاشانہ ۔ وہ مکان جس کے روشندانوں میں شیشہ لگا ہوا ہو ۔ کاش بمعنی شیشہ
"	"	قلب ۔ دل
"	"	لاینام ۔ نہیں سونے والا ۔ بیدار

۴	۱۰	افکار ۔ فکر کی جمع
"	۱۱	سامری ۔ قصبہ سامرہ کا ایک شخص جو بچھڑا بنا کر موسیٰ علیہ السلام کی قوم کو گمراہ کیا تھا ۔
"	"	روح القدس ۔ جبرئیل علیہ السلام
"	۱۲	تجلّی ۔ نور ۔ روشنی ۔ نور خدا جو کوہ طور پر موسیٰ علیہ السلام پر ظاہر ہوا تھا
"	"	لگدکوب ۔ لات مارنا ۔ روندنا
۵	۱	مہجوری ۔ جدائی
"	۵	اِنِّی قَرِیبٌ ۔ میں نزدیک ہوں
"	۶	جہات ۔ جہت کی جمع
"	۸	ثریا ۔ پروین کے چھ ستارے ۔
	۹	فروغ ۔ روشنی
"	"	جاوداں ۔ ہمیشہ ۔ دایم
"	"	شرار ۔ چنگاری ۔
	۱۰	نزاع ۔ کشاکش
"	۱۱	آفاق ۔ آسمان کے کنارے ۔ عالم
"	۱۲	آنیم ۔ آنی ہستم ۔ آن بمعنی وقت لمحہ ۔ آنی جس کی زندگی ایک لمحہ کی ہو

۰	۱	جادہ ۔ راہ راست	۸	۵	اعماق ۔ گہرا ۔ عمیق کی جمع
"	۳	قعر ۔ گہرائی سمندر کنویں وغیرہ کی	"	۸	الوند ۔ ہمدان کے قریب ایک بہت
"	۴	رم ۔ دوڑ ۔ رفتار			بلند پہاڑ ہے ۔
"	۵	ژرف ۔ گہرا ۔ عمیق	"	۱۰	مضمحل بست ۔ فنا ہونے والا
۷	۳	نخستیں ۔ پہلا	۹	۱	ضمیر ۔ دل ۔
"	"	آفرینش ۔ پیدائش	"	۴	سیار ۔ سیر کرنے والا ۔ تیز چلنے والا
"	۸	خرام ۔ نازک چال	"	۵	لوح ۔ تختی
"	۹	زربفت ۔ سونے اور چاندی کے	"	۶	شبخون ۔ رات کو پوشیدہ دھاوا کر کے
		تاروں اور سوت سے بنا ہوا کپڑا			دشمن کی فوج کو قتل کرنا ۔
"	"	طناب ۔ خیمہ کی رسی	"	"	لامکاں ۔ جس کا مکان نہ ہو
۸	۲	آبجو ۔ ندی کا پانی ندی			مراد اللہ تعالیٰ
"	"	سحاب ۔ ابر	"	۷	دلیل ۔ رہنما
"	۳	سرود ۔ گانا ۔ چہچہانا	"	۸	رباط ۔ سرائے ۔ مسافر خانہ
"	"	طائر ۔ پرند	"	۹	پرنیاں ۔ پھولدار ریشمی کپڑا
"	"	مرغزار ۔ سبزہ زار ۔ مرغ ایک قسم	"	۱۰	کبود ۔ نیلا
		کا سبزہ ہے ۔	"	۱۱	مہمیز ۔ کیلا جو سواروں کے موزوں
"	۴	طیلسان ۔ اوڑھنی جس کو علماء			پر ایڑی کے قریب لگا ہوتا ہے ۔
		اور مشائخین کندھے پر ڈال لیتے ہیں	"	۱۲	کائنات ۔ دنیا ۔ موجودات
"	"	پیکر ۔ جسم	۱۰	۳	ملائک ۔ فرشتے ملک کی جمع

۱۰	۵	کوکب ۔ ستارہ	۱۳	۱	تار شد ۔ بے نور ہو گیا ۔ تاریک ہو گیا
"	۶	سیل ۔ سیلاب	"	۲	بالائے بام ۔ چھت پر ۔
۱۱	۵	محرم ۔ رازدار	"	۳	رومی ۔ جلال الدین رومی جن کی مثنوی مشہور رہے ۔
"	۶	مذاب ۔ پگھلا ہوا			
"	۱۰	چشمہ سار ۔ چشمہ ۔ سار بمعنی طرف	"	۴	طلعت ۔ چہرہ ۔ دیدار
۱۲	۳	رقص ۔ ناچنا	"	"	شیب ۔ بڑھاپا
"	۶	عمان ۔ یمن کی ایک مشہور بندرگاہ	"	۵	سرمدی ۔ ابدی ۔ دائمی ۔
"	۷	ملول ۔ رنجیدہ	"	۱۱	روز الست ۔ وہ دن کہ اللہ تعالیٰ تمام ارواح سے مخاطب ہو کر فرمایا تھا الست بربکم (کیا میں تمہارا پروردگار نہیں ہوں) سب نے کہا تھا بلیٰ (ہاں)
"	"	فرعون ۔ موسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں مصر کا ایک بڑا سرکش بادشاہ تھا			
"	"	نور جیب موسیٰ ۔ موسیٰ علیہ السلام کا معجزہ ۔ گریبان میں ہاتھ ڈالنے کے بعد وہ ہاتھ منور ہو جاتا تھا ۔	"	۱۲	شاہد گواہ
"	"	عمران ۔ موسیٰ علیہ السلام کے والد کا نام	۱۴	۱	شعور ۔ جاننا
"	۸	دد ۔ درندہ	"	۴	حی ۔ زندہ
"	۹	شیر خدا ۔ حضرت علی علیہ السلام	"	۹	عیار ۔ چاندی سونے کا پرکھنا ۔ تولنے کا کانٹا ۔
"	"	رستم دستاں ۔ رستم بن دستان			
۱۳	۱	سنجاب ۔ سنجاب نامی جانور کی کھال کی پوستین	۱۵	۴	شست ۔ مچھلی شکار کرنے کا کانٹا ۔ گل ۔ حجام کا استرا

۱۵	۸	مور - چیونٹی
"	"	ملخ - ٹڈی
۱۶	۴	مرکب - سواری
"	۵	شکست اشک - آنسوؤں کا بہنا - رونا
"	۸	دیر کہن - دنیا
"	۹	شئون - شان کی جمع - شوکت حالت -
"	۱۲	مستنیر - نور حاصل کرنے والا
۱۷	۱	جلوت - ظاہر - ظاہر کرنا - ضد خلوت
"	۲	طلسم - عجیب وغریب تماشا - ڈراونی شکل جو خزانوں پر بنائی جاتی ہے
"	۳	ادیب - علم سکھانے والا - عالم
"	۱۰	سریع السیر - تیز رفتار
"	۱۲	اعصاب - عصبہ کی جمع - پٹھے
۱۸	۱	کشاد - فتح کیا -
"	۲	کلہ - کھوپری -
"	"	نمرود - ایک بادشاہ کا نام ہے جو

۱۸	۲	ابراہیم علیہ السلام کے زمانے میں تھا
"	"	حرب - لڑائی
"	۴	اخگر - چنگاری
"	۵	برہان - دلیل - مبیں - روشن
"	۷	مرکب - سواری
"	"	راکب - سوار
"	۹	تاویل - کسی کلام کے ظاہر معنی چھوڑ کر مناسبت کے ساتھ دوسرے معنی بیان کرنا
"	۱۰	سو - جانب مراد دنیا
"	"	بے سو - مقام فنائیت
"	۱۱	گور - قبر
"	"	بانگ - آواز
"	۱۲	نوا - آواز
"	"	نغز - عمدہ - خوب
"	"	چغز - مینڈک
۱۹	۱	پیچاک - پیچ وخم
"	۵	دید - بینائی - دیکھنا
۲۰	۲	نمو - بالیدگی - بڑھنا
"	۴	محمل - کجاوا - ہودج
"	"	برتن متن - جسم ہی کی آرائش ت کر

۲۰	۶	سپہر۔ آسمان
"	۷	خو گردن۔ عادی ہونا
"	۹	فوق۔ اوپر
"	۱۰	انباز۔ شریک۔ ساتھی
۲۱	۳	سیماب۔ پارہ
"	۴	غرق۔ ڈوبا ہوا
"	۵	طلعت۔ رخ۔ دیدار
"	۷	لاجورد۔ ایک نیلے رنگ کا پتھر ہوتا ہے
"	۸	رمے۔ دوڑ۔ پرواز
"	۹	دمے۔ سانس۔ بات۔ منتر
"	۱۰	قاہر۔ زور آور۔ غالب
۲۲	۱	ناطق۔ گویا
"	"	صامت۔ خاموش
"	"	نخچیر۔ شکار کیا ہوا جانور۔
"	۵	نشور۔ قیامت کے دن سب کا قبروں سے اٹھنا
"	۶	بند۔ قید
"	۷	اُم۔ ماں۔ اصل
"	۹	لی مع اللہ۔ پوری حدیث اس

طرح ہے۔ لِي مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ۔ ترجمہ: میرا اللہ کے ساتھ ایک ایسا وقت گزرتا ہے جس میں نہ کوئی مقرب فرشتہ میرے پاس آسکتا ہے اور نہ رسول۔ یعنی میں فنا فی اللہ ہو جاتا ہوں مجھے دنیا و مافیہا کی خبر نہیں ہوتی۔

۲۳	۳	عالم بے ہائے و ہو۔ عالم فنائیت
"	"	کائنات رنگ و بو۔ دنیا
"	۶	سبک۔ ہلکا۔ کم وزن
"	۷	پردگی۔ وہ چیز جو پردے میں ہو
"	"	حجاب۔ پردہ
۲۴	۱	زہرہ۔ مشتری۔ ستاروں کے نام ہیں
"	۴	کلیات۔ کلی کی جمع۔ تمام۔ جس کے مفہوم میں بہت سے افراد شامل ہوں
"	۶	ابد۔ ہمیشگی۔ جس کی انتہا نہ ہو۔
"	"	ازل۔ ہمیشگی۔ جس کی ابتدا نہ ہو۔
"	۷	غزلسرا۔ مطرب۔ گویا

۲۴	۷	غزلسرائی ۔ مطربی ۔ گانا
"	۸	رند ۔ وہ منکر جو شرعی باتوں کا عقل سے انکار کرے ۔
"	۹	محتسب ۔ وہ حاکم جو خلاف شرع کاموں کی ممانعت کرے ۔
"	"	بادہ ۔ شراب
"	"	سبو ۔ ٹھلیا ۔ گھڑا
"	۱۱	یم ۔ دریا
"	"	معرکہ ۔ میدان جنگ ۔ لڑائی
۲۵	۱	خس ۔ کوڑا ۔ گھاس
"	۲	فال و فر ۔ شان وشوکت
"	۱	دبدبہ ۔ ڈھول کی آواز ۔ مجازاً عظمت وشان
"	"	قلندر ۔ وہ فقیر جو پابند شرع نہ ہو
"	"	طنطنہ ۔ ڈھول میں دو آوازیں ہوتی ہیں ایک بم دوسری زیر بم کو دبدبہ اور زیر کو طنطنہ کہتے ہیں ۔ مجازاً کروفر
"	"	کلیم ۔ لقب موسیٰ علیہ السلام

۲۵	۶	آشتی ۔ دوستی ۔ صلح
"	۹	سد ۔ دیوار ۔ بند ۔ سد سکندری دیوار چین جس کو سکندر نے مردم خواروں سے محفوظ رہنے کے لیئے بنوائی تھی ۔
۲۹	۱	فلک قمر ۔ آسمان اول
۳۰	۱	لب جو ۔ نہر کا کنارہ
"	۳	مُقام ۔ اقامت ۔ ٹھہرنا
"	۶	پے سپر ۔ پائمال ۔ سفر کرنا
۳۱	۲	جبل ۔ پہاڑ
"	۳	طائر ۔ پرند
"	۷	دودمان ۔ خاندان ۔
"	"	انقلاب ۔ زمانے کا الٹ پلٹ
"	۹	ازکف دادن ۔ دیدینا ۔ چھوڑدینا
۳۲	۷	عمیق ۔ گہرا
۳۳	۲	دیوسار ۔ دیو کے مانند
"	۳	منام ۔ خواب گاہ ۔ نیند
"	۴	تقبیل ۔ چومنا ۔ بوسہ دینا
"	۷	نژاد ۔ نسل ۔

صفحہ	سطر	لفظ و معنی
۳۳	۷	سواد۔ سیاہی۔ آنکھ کی سیاہی
"	۸	مار سفید۔ رداء
"	۱۰	فام۔ رنگ
۳۴	۲	فطرت سپارہ۔ چالاک فطرت
"	۴	طاق۔ کمان دار عمارت۔ محراب
"	"	صداق۔ رونمائی
"	۷	کبریا۔ بزرگی۔ عظمت
"	۸	نال۔ بانسری
۳۵	۵	سنگ فسن۔ سان۔ جس پر چاقو تلوار وغیرہ تیز کرتے ہیں۔
"	۶	چشم باز کردن۔ آنکھ کھولنا۔ دیکھنا۔
"	"	خویش را بے پردہ دیدن۔ اپنے آپ کو پہچاننا
"	۷	برات۔ حصہ۔ بخرہ
"	"	صلوت۔ رحمت۔ بخشش
۳۶	۷	زہرہ۔ ایک حسین عورت جس پر ہاروت اور ماروت فرشتے عاشق ہوگئے

صفحہ	سطر	لفظ و معنی
۳۶	۷	چاہ بابل۔ شہر بابل جو عراق میں دریائے فرات کے کنارے آباد تھا اس کا کنواں جس میں ہاروت کو ہاروت کے قتل کرنے کی وجہ لٹکایا گیا ہے۔
"	۸	خاور۔ مشرق۔
"	"	بر۔ جسم
"	۱۰	رستخیز۔ قیامت
۳۷	۱	رخت بستن۔ سامان سفر باندھنا
"	"	آذر۔ ابراہیم علیہ السلام کے والد کا نام جو بہترین بت تراشا کرتا تھا
"	"	خودگر۔ خود کو بنانے والا۔ خود کو آراستہ کرنے والا۔
"	۴	ملت۔ قوم گروہ
"	۵	دم درکشید۔ خاموش ہو گیا
"	"	لا الہ۔ کوئی قابل عبادت نہیں۔ (فوراً الا اللہ کہہ دیں)
"	"	رمز۔ اشارہ۔ پوشیدہ بات
۳۸	۱	ننا۔ نوتا۔ اعداد پر زیادہ کرتے ہیں
۳۹	۱۲	پلنگ۔ چیتے سے بڑا ایک درندہ

۴۰	۲	صنم - بت مجازاً معشوق
″	۳	حرم - خانۂ کعبہ کی چاردیواری
″	۵	ناصواب - نادرست - خطا
″	۹	تیرہ بخت - بدبخت
۴۱	۵	برق تجلی - برق خوش - تجلی
″	″	سروش - فرشتہ - جبریئل علیہ السلام
″	۹	درگفتگو بستن - خاموش ہونا -
″	۱۰	نیرنگ - طلسم - جادو
″	″	شہود - ظہور
۴۲	۱	کوکب - ستارہ
″	۲	کمر - کمرکوہ - ٹیلہ
″	۴	فانوس خیال - وہ فانوس جس کے اندر شمع جلاتے ہیں اور اس کے اطراف تصاویر چسپاں کرتے ہیں - اس کے گھومنے سے عجیب لطف حاصل ہوتا ہے -
″	۴	ذوفنون - وہ شخص جو کئی فن اور علم جانتا ہو -
″	۱۲	زخمہ - مضراب - ستار بجانے کی انگوٹھی -
۴۲	۱۲	ساز - ستار - باجہ
۴۳	۴	زورق - چھوٹی کشتی
″	″	سراب - وہ ریت جو مسافر کو دھوپ میں دور سے بہتے ہوئے پانی کیطرح دکھائی دے -
″	۶	رازی - امام فخرالدین رازی - بہت بڑے عالم اور بزرگ تھے مفسر تفسیر بیضاوی -
″	۷	امم - اُمت کی جمع - گروہ
″	۸	کشت - کھیت
″	″	خیاباں - چمن - کیاری
۴۴	۶	رباب - ایک باجہ کا نام
	۹	سلسبیل - بہشت میں ایک چشمہ ہے
۴۵	۱	ہُمَہ - وہ
″	۷	خنیاگر - گویا (گانیوالا)
″	″	آذری - بت تراشی - منسوب بہ آذر بت تراش والد حضرت ابراہیم
″	۸	چادیدہ - چڑیوں کا چہچہانا -

۴۵	۸	مُرد ۔ مردہ
〃	۹	مقام ۔ خواب
〃	۱۱	انبارِ گل ۔ مٹی کا ڈھیر
۴۶	۴	عصر ۔ زمانہ
〃	۹	احرار ۔ حر کی جمع ۔ آزاد ۔ شریف
〃	〃	ضربت ۔ مار
〃	〃	کرار ۔ حضرت علیؓ مراد ہیں ۔ آپ دشمن کی فوج پر بار بار حملہ فرماتے تھے ۔
〃	۱۰	مرم ۔ مت بھاگ ۔ دور مت ہو
۴۷	۲	طواف ۔ کسی چیز کے گرد گھومنا
〃	۷	بصیر ۔ بینا
۴۸	۲	رقاصہ ۔ ناچنے والی
〃	〃	عشوہ ۔ ناز ۔ فریب
〃	۵	حورِ جناں ۔ جنت کی حور
۴۹	۱	بادیہ ۔ جنگل
〃	۳	کاویدن ۔ کھودنا
〃	۶	رستن ۔ چھوٹنا ۔ رہا ہونا
۵۰	۱۱	مرغزار ۔ سبزہ زار ۔

		مرغِ زار ۔ نالاں پرند ۔
۵۱	۵	زرتشت ۔ حکیم فیثاغورث کا شاگرد آتش پرستوں کا پیشوا ۔
	۶	اہرمن ۔ مجوسی نیکی کے خدا کو یزدان اور برائی کے خدا کو اہرمن کہتے تھے مراد دیو شیطان
〃	۸	فرودیں ۔ بہار کے مہینے کا نام
〃	〃	دے ۔ سرما کے ایک مہینے کا نام
〃	۹	زبوں ۔ بدتر ۔ عاجز
۵۲	۱	سینا ۔ طور سینا ۔ شام کے ایک پہاڑ کا نام جس پر موسیٰ علیہ السلام کو تجلی دکھائی دی تھی ۔
〃	۲	ید بیضا ۔ روشن ہاتھ ۔ موسیٰ علیہ السلام کا مشہور معجزہ ۔
〃	۳	تکیہ ۔ اعتماد ۔
〃	〃	میثاق ۔ وعدہ ۔ روزِ میثاق روزِ ازل جس میں تمام ارواح نے خدا کی ربوبیت کا اقرار کیا تھا
		یزداں ۔ مجوسیوں کے پاس نیکی

صفحہ	سطر	لفظ ۔ معنی
		کا خدا اب خدا کے لئے مستعمل ہے
۵۲	۴	ارہ ۔ جرجیس علیہ السلام کو کفار آرے سے چیر کر شیروں کے سامنے ڈال دیا
〃	〃	کِرم ۔ کیڑا ۔ حضرت ایوب علیہ السلام کے جسم میں کیڑے پڑ گئے تھے پھر بھی وہ زبان سے اللہ کا شکر ادا فرماتے تھے
〃	〃	صلیب ۔ عیسیٰ علیہ السلام کو سولی پر چڑھایا گیا تھا ۔
〃	۶	خیل ۔ گروہ
۵۳	۸	ضرب ۔ مارنا
〃	۱۱	چوب ۔ لکڑی
〃	〃	رسن ۔ رسی
۵۴	۲	مرحبا شاباش ۔
〃	۳	انجمن ۔ مجلس ۔ محفل
	۷	دیر ۔ بت خانہ ۔ مندر
〃	〃	کنشت ۔ یہودیوں اور عیسائیوں کا عبادت خانہ
〃	۸	جلوت ۔ ظاہر کرنا ۔ خلوت کا ضد
۵۵	۲	طالسطائی روس کا مشہور مصلح حکیم ۔

صفحہ	سطر	لفظ ۔ معنی
۵۵	۴	قیر ۔ ڈامبر
〃	۵	کہکشاں ۔ باریک باریک تاروں کی لمبی لڑی جو آخر موسم برسات میں دکھائی دیتی ہے
۵۶	۴	فسوں ۔ منتر ۔ جادو
〃	۵	یخ ۔ برف کے باریک باریک ریزے جو جنگل یا پہاڑوں پر گرتے ہیں ۔
〃	۸	پور ۔ بیٹا
〃	۱۰	پرستار ۔ غلام ۔ خدمتگار
۵۷	۴	کین ۔ دشمنی
〃	۱	چنگیز ۔ ترکستان کا ایک کافر اور ظالم بادشاہ
〃	۷	سنگین ۔ وزنی
〃	۸	دخمہ ۔ آتش پرستوں کے مردوں کا تہ خانہ ۔
〃	۹	ناسوت ۔ جسم
〃	〃	لاہوت ۔ روح
۵۸	۶	بساط ۔ فرش
〃	〃	آبا ۔ اب کی جمع ۔ باپ

۵۸	۷	لات و منات۔ خانہ کعبہ میں	۶۰	۵	پوزش۔ عذر۔ معذرت
		دو بڑے بت تھے۔	″	″	کیش۔ مذہب
۵۹	۴	قاطع۔ کاٹنے والا	″	۶	نخیل۔ کھجور کا درخت۔
″	۶	کلفت۔ موٹا۔ بدصورت			اِنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَه
″	۷	مواخات۔ کسی کو بھائی بنانا۔			وہ خالی درختوں کی پیڑیں ہیں۔
		بھائی چارہ۔	″	۹	وثاق۔ مکان۔
″	″	اعجمی۔ نادان آدمی۔ ایرانی۔	۶۳	۵	تتق۔ بڑا پردہ
		گونگا۔	″	۱۰	بالیدہ۔ نشو و نما پایا ہوا۔
″	″	یزدگی۔ قبیلہ ایرانی	″	″	دستبرد۔ مال لوٹ لینا۔ غلبہ
″	۹	عترت۔ اولاد۔ عزیز			دلیری۔
″	۱۰	سحبان بن وائل۔ عرب کا ایک	۶۴	۸	ارجمند۔ صاحب مرتبہ
		مشہور فصیح و بلیغ	″	۹	فضیل۔ ابوسعید بسطامی۔ جنید بغدادی
۶۰	۴	سنگ اسود۔ سنگ سیاہ جس			بایزید بسطامی مشہور اولیائے کرام ہیں
		پر ابراہیم علیہ السلام چڑھکر خانہ	۶۵	۳	سفال۔ ٹھیکری
		کعبہ کی دیواریں بناتے تھے اب	″	۱۲	ام الکتاب۔ قرآن مجید۔ سورہ فاتحہ
		خانہ کعبہ کے ایک کونے میں ہے	۶۶	۵	زندہ رود۔ اصفہان کی ایک
″	۵	ہبل۔ ایک بت کا نام جو زمانہ			بڑی ندی۔
		جاہلیت میں خانہ کعبہ میں رکھا	۶۷	۲	شست۔ گل۔ مچھلی پکڑنے کا
		ہوا تھا۔			کانٹا۔

لہ د ۔ جنگلی آدمی ۔ نادان	۶	۶۷
کلوخ ۔ ڈھیلا	۸	"
حیف ۔ افسوس	۱۱	"
حر ۔ آزاد ۔ شریف	۴	۶۸
موش ۔ چوہا	۶	"
مضمر ۔ پوشیدہ	۵	۶۹
اشترک ۔ شرکت	۷	"
اساس ۔ بنیاد	۸	"
شکیب ۔ صبر	۷	۷۰
زجاج ۔ شیشہ ۔ کانچ	۸	"
بسمل ۔ زخمی ۔ گھائل ۔ زخمی ہوکر تڑپتا ہوا ۔	۸	۷۱
نخچیر ۔ شکار کیا ہوا جانور	"	"
تاک ۔ انگور کی بیل	۹	"
تجدد ۔ نیا کام کرنا	۳	۷۲
زدودن ۔ صیقل کرنا	"	"
تقویم ۔ نجومیوں کی جنتری ۔ زائچہ	۸	"
اعصار ۔ عصر کی جمع ۔ زمانہ	۹	"
دہور ۔ دہر کی جمع ۔ زمانہ	"	"

آنات ۔ آن کی جمع ۔ وقت ۔ لمحہ	۱۱	۷۲
زورق ۔ چھوٹی کشتی	۵	۷۳
ناخدا ۔ ملاح ۔ اصل میں ناؤخدا تھا	"	"
قم ۔ اٹھ	۸	"
عبید ۔ غلام	۱۰	"
واردات ۔ وہ کیفیات و حالات جو آدمی پر طاری ہو ۔	۱	۷۴
برگ و بار ۔ ساز و سامان	"	"
ہر کجا ۔ ہر جگہ	۷	"
اِرحام ۔ رحم کی جمع ۔ زہدان ۔ بچہ دان	۸	"
سام ۔ رستم کے دادا کا نام ۔	"	"
حام ۔ نوح علیہ السلام کے فرزند جن سے حبشی پیدا ہوئے ۔	"	"
مدار ۔ گھومنے کی جگہ	۹	"
اِنّی جَاعِلٌ فِی الاَرضِ خَلِیفَۃ (قرآنی آیتہ) میں زمین پر اپنا ایک نائب بنانیوالا ہوں ۔	۱۰	"
مداد ۔ سیاہی	۱	۷۵

صفحہ	سطر	لفظ و معنی	صفحہ	سطر	لفظ و معنی
۷۵	۲	خردہ خردہ۔ تھوڑا تھوڑا	۷۷	۱۰	آفاق۔ آسمان کے کنارے۔ دنیا
〃	〃	ثغور۔ ثغر کی جمع۔ سرحد	〃	۱۲	خاتم۔ انگوٹھی
〃	۱۱	نار۔ گرمی۔ آگ	۷۸	۵	بہبود۔ بھلائی
〃	〃	لوح۔ تختی	〃	۷	مصاف۔ جمع مصف کی صف باندھنے کی جگہ مراد جنگ و میدان جنگ۔
۷۶	۱	ممکنات۔ حاصل ہونیوالے۔ پیدا ہونے والے۔	〃	۸	ناہی۔ منع کرنیوالا
〃	۲	صورت بستن۔ وجود میں آنا	〃	〃	آمر۔ حکم کرنے والا
〃	۳	ارج۔ مرتبہ	〃	۱۰	ماسوا۔ جو کچھ کہ خدا کے سوا ہو
〃	۵	قدسیت۔ پاکی	۷۹	۱	جرہ۔ دلیر۔ نر پرندہ
〃	۸	رقیب۔ نگہبان۔ ایک معشوق کے دو عاشق	〃	〃	صعوہ۔ ممولا
۷۷	۱	عقیم۔ بانجھ	〃	۲	دستور۔ قانون۔ قاعدہ
〃	۳	شوق۔ عشق	〃	۳	دوک۔ چرخے کا تکلہ
〃	۶	لَنْ تَرَانِی (تم مجھے نہیں دیکھ سکتے) موسیٰ علیہ السلام نے خدا کو دیکھنے کی آرزو ظاہر کی تو اللہ تعالیٰ فرمایا لن۔ الخ	〃	۵	جمہور۔ جماعت۔ گروہ
۷۷	۸	دقیق۔ باریک	〃	〃	صور۔ وہ چیز جس کو اسرافیل علیہ السلام قیامت کے دن پھونکیں گے جس سے تمام مردے قبروں سے نکل آئیں گے۔
〃	〃	عمیق۔ گہرا	〃	۶	حقہ باز۔ بازیگر۔ مکار۔ عیار

۷۹	۲	اُمم - امت کی جمع - گروہ - قوم
״	۴	شاطر - چالاک - گرہ کٹ - چور - بہادر
״	۸	متاع - سامان فروخت
״	۹	بارِ دوش - کندھے کا بوجھ - تکلیف دینے والا -
״	۱۰	ثمر - پھل
״	״	شجر - درخت
״	۱۱	زخمہ - مضراب - ستار بجاتے وقت انگلی میں پہننے کا چھلہ -
۸۰	۳	ارض - زمین
״	۴	حرب - لڑائی - ضرب - مار
״	۵	عروس - دلہن -
״	״	فسون گر - جادوگر - حیلہ باز
״	۷	حجر - پتھر
״	۸	اختلاط - ملنا
״	״	ثابت - وہ ستارہ جو حرکت نہ کرے
״	״	سیار - وہ ستارہ جو حرکت کرے
״	۱۰	دہ - کلمہ ناراضی

۸۰	۱۰	گور - عیش و آرام - قبر - جنگلی گدھا
״	۱۲	طائف - طواف کرنے والا -
۸۱	۱	باطن الارض - زمین کی اندرونی چیزیں -
״	۳	کاخ - محل
״	۵	تیشہ - کدال
״	۱۱	جوع - بھوک
״	״	فقر - مفلسی
״	״	رہبان - خدا سے ڈرنے والا - عیسائیوں اور یہودیوں کا عابد
۸۲	۳	صوت - آواز
״	۴	اوج - بلندی
״	۱۰	غازہ - ابٹنہ - منہ پر ملنے کا پوڈر
״	״	فروردیں - بہار - بہار کا مہینہ
״	״	برگ ریز - پتے گرانے والا - خزاں -
״	۱۱	راغ - سبزہ زار
۸۳	۱	یلغار - دشمن کی فوج پر اچانک دھاوا کرنا -

٨٣	٢	واژوں ۔ الٹا
"	٤	اعماق ۔ عمیق کی جمع ۔ گہرا
"	٧	طاغوت ۔ ایک بت کا نام ہے شیطان
٨٤	٧	شگرف ۔ عجیب
"	"	روح الامین ۔ جبرئیل علیہ السلام
"	١٠	کم نگاہ ۔ دوربین کا ضد
"	"	کور ذوق ۔ ذوق کا اندھا۔ جس کو ذوق ہی نہ ہو۔
"	"	ہرزہ گرد ۔ بیہودہ مارے مارے پھرنے والا
٨٥	٢	فی سبیل اللہ ۔ اللہ کے راستے میں
"	٦	سرنگوں ۔ عاجز ۔ ذلیل
"	٧	بیضا ۔ روشن
"	"	غزال ۔ ہرن
"	٨	مستنیر ۔ نور حاصل کرنیوالا
"	١٢	کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَان ۔ ہر روز وہ ایک دوسری حالت میں ہوتا ہے۔

٨٦	٦	بکر ۔ بے مثل ۔ جس کا مثل پہلے ہوا ہو۔
"	١١	نوی ۔ تازہ ۔ نئے
		الاسلامُ جاءَ غریبٌ ۔ اسلام غریب آیا ہے۔
٨٧	٦	ایاغ ۔ پیالہ
"	"	دُرد ۔ تلچھٹ
"	٧	قیصر ۔ روم کے بادشاہ کا لقب
"	"	کسریٰ ۔ نوشیروان اور فارس کے بادشاہوں کا لقب
"	١١	پرداختی ۔ تونے خالی کیا
٨٨	٨	خداونداں ۔ خداوندان باطل
"	"	لا سے لا الٰہ کا لا ہے اور اِلّا سے اِلَّا اللہ
٨٩	٢	ترک ۔ چھوڑ دینا
"	٥	ضیغم ۔ شیر
"	١٢	لن تنالوا الخ تم نیکی نہیں پاؤ گے یہاں تک کہ تم خرچ کرو۔
٩٠	١	ربا ۔ سود۔

۹۰	۲	چنگ ۔ پنجہ
"	۴	ہلاک ۔ ہلاک کرنیوالا
"	۵	رایت ۔ جھنڈا
"	"	قریہ ۔ گاؤں
"	۶	مائدہ ۔ دسترخوان
"	۷	دودہ ۔ خاندان
"	"	کنفس واحدہ مثل ایک جان کے
"	۸	کاہن ۔ فال گو ۔ نجومی
"	"	پاپا ۔ روم کا بہت بڑا راہب
۹۱	۵	بم وزیر ۔ موٹی اور باریک آواز
۹۲	۷	فتراک ۔ شکار بند
"	۱۰	ناقہ ۔ اونٹنی
۹۳	۱	موسیٰ کلیم اللہ کیلئے دریائے نیل میں راستہ بن گیا تھا وہ پار ہو گئے فرعون کا لشکر جب اس راستہ پر آیا غرق ہو گیا۔
"	۶	عقیم ۔ بانجھ
"	۱۱	نقل ۔ نمکین چیزیں کباب وغیرہ
"	"	ندیم ۔ ہمنشیں ۔ محفل شراب کا ساتھی

۹۷	۲	حجاب ۔ پردہ
"	۵	عروق ۔ عرق کی جمع ۔ رگ ۔ ریشہ
"	۹	ذبیح اللہ سے مراد حضرت اسمٰعیل علیہ السلام ہیں ۔
۹۸	۳	مخلب ۔ پنجہ
"	۴	مازاغ البصر ۔ آنکھوں نے کجی نہیں کی ۔ معراج میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے اللہ تعالیٰ کو اچھی طرح دیکھ لیا ۔
"	۸	رزم ۔ لڑائی
"	۱۰	برنا ۔ جوان
"	۱۱	وثاق ۔ بند ۔ قید ۔ مکان
۹۹	۱	الحذر ۔ خوف ۔ اندیشہ
"	"	خنک ۔ ٹھنڈا ۔ اچھا
"	"	اثر ۔ نشان
"	۲	جادہ ۔ پگڈنڈی
"	۵	شاطر ۔ شطرنج باز ۔ چالاک
"	"	سواد ۔ اطراف شہر
"	۷	میغ ۔ ابر سیاہ

صفحہ	سطر	لفظ و معنی
٩٩	٧	ماغ - ابر - کہر
"	٩	بعل مردوخ وغیرہ بتوں کے نام ہیں
١٠٠	٢	سحاب - ابر
"	٣	قلزم - مکہ اور مصر کے درمیان ایک شہر کا نام اس کے کنارے جو سمندر ہے اس کو بھی بحر قلزم کہتے ہیں -
"	٥	دریائے قیر - گہرا سمندر جس کا پانی سیاہ دکھائی دے بحر اسود
١٠١	٥	الہ الوصل - ملانے والا خدا
"	"	رب الفراق - جدائی ڈالنے والا خدا -
"	٩	مردوخ - ایک بت کا نام ہے
١٠٢	١	بعل " " "
"	٤	نیلی تتق - نیلا پردہ - آسمان
١٠٣	٤	پف زدن - پھونکنا
١٠٤	٣	سطوت - دبدبہ
"	٦	ہلا - کیوں نہیں
"	٧	ناقہ - اونٹنی

صفحہ	سطر	لفظ و معنی
١٠٤	٧	راحلہ - سواری کا جانور
١٠٥	٢	زیر و زبر کردن - درہم برہم کرنا
"	٤	جبال - جبل کی جمع پہاڑ
"	٦	لم یزل - ہمیشہ
"	١١	جبّار - سرکش
"	١٢	پا درپے نہادن - اتباع کرنا
١٠٦	٤	قعر - سمندر کی گہرائی
"	١١	ید بیضا - موسیٰ علیہ السلام کا ہاتھ جو گریبان میں لیجانے کے بعد منور ہو جاتا تھا -
١٠٧	٧	شقاق - دشمنی کرنا
١٠٨	٤	باج - محصول ٹکس لگان
"	"	زجاج - شیشہ
	٥	سلاسل - سلسلہ کی جمع - لوہے کی زنجیر -
"	٦	خرطوم - سونڈ
	"	ذوالخرطوم - نتیجہ
١٠٩	٤	سوڈان - سوڈان حبش کا ایک شہر
"	٧	سنگ - سخت دل -

۱۱۰	۱	نیاگاں ۔ نیا کی جمع ۔ دادا نانا، ماموں ۔ قدر و عظمت
"	۷	خالد سے مراد سیف اللہ ہیں
"	۸	یم ۔ دریا
"	۱۱	ساربان شتربان
"	"	حُدی ۔ وہ گیت جو شتربان اونٹ کو ہانکتے وقت گاتے ہیں ۔ اونٹ اُس سے مست ہو کر تیز چلتا ہے ۔
۱۱۱	۱	نفیر ۔ کرنا ہے ۔ بانسری ۔ فریاد ۔ نفرت کرنے والا ۔
"	۳	نخیل ۔ کھجور کا درخت
"	۴	تل ۔ ٹیلہ
"	۷	تیہو ۔ لوا ۔ ایک مشہور پرند
"	"	غمام ۔ ابر
۱۱۵	۳	رخت بردن ۔ سفر کرنا
"	۴	نوع ۔ قسم
۱۱۶	۴	دیار ۔ دار کی جمع گھر ۔ ملک ۔ شہر
"	"	کاخ ۔ محل
"	"	دوتا ۔ تاعدد کے لیے لاتے ہیں ۔

۱۱۷	۹	ریش مانند برف ۔ سفید داڑھی
"	۱۰	کسوت ۔ لباس
"	"	دیر سال ۔ بوڑھا
.	"	مرو ۔ ترکستان کا ایک شہر
۱۱۸	۳	مقام تحت و فوق ۔ دنیا
"	۴	ثابت ۔ وہ ستارہ جو حرکت نہ کرے
"	"	سیارہ ۔ حرکت کرنیوالا ستارہ
"	۵	نطق ۔ بات کرنا ۔ گویائی
"	"	ادراک ۔ عقل ۔ پانا
"		دری ۔ فارسی زبان کی سات قسموں میں سے ایک قسم ہے ۔
"	۱۱	ملک نیل ۔ ملک مصر
"	۱۱	رود گنگ ۔ دریائے گنگا مراد ہندوستان
"	۱۲	ژاپون ۔ جاپان
"	"	فطرات ۔ دہات
۱۱۹	۵	سرخوش ۔ جو شخص شراب کے نشہ میں خوشحال ہو ۔ نشہ کے چار درجے ہیں سرخوش ۔ تردماغ ۔ سیہ مست خراب ۔

١١٩	٥	تاک ۔ انگور کی بیل
"	١٠	ابوالآبا ۔ اجداد کا باپ
١٢٠	١	آمر ۔ حکم کرنے والا
"	٨	فسوں پرداز ۔ افسوں گر ۔ جادوگر ۔
١٢١	٤	اکتساب ۔ پیدا کرنا
"	٨	ماشین ۔ انجن ۔ ریل
"	٩	نہاب ۔ لوٹنا
١٢٢	١	قشون ۔ لشکر ۔ فوج
١٢٣	٥	مضمر ۔ پوشیدہ
"	٧	قلزم ۔ سمندر
١٢٥	١	راغ ۔ جنگل ۔ سبزہ زار
		لَا تُفْسِدُوا ۔ زمین پر فتنہ و فساد برپا نہ کرو ۔ اس کی اصلاح کے بعد
"	٤	ابلیس ۔ شیطان ۔ فریب دینے والا ۔ بد
١٢٦	١	پشیز ۔ دمڑی
"	٦	ناردن ۔ جنگلی انار جو بہت خوش

		اندام ہوتا ہے ۔
١٢٦	١٠	صعوہ ۔ ممولا
١٢٧	١	ریو و رنگ ۔ مکر و فریب
"	٧	نبیتہ ۔ نبی کا مونث
"	"	تذکیر ۔ مرد بنانا ۔ یاد دلانا نصیحت کرنا ۔
"	١٠	نخچیر ۔ شکار کیا ہوا جانور
١٢٨	٣	ہمبر ۔ ساتھی
"	٥	امومت ۔ ماں بننا
"	٨	اعجاز ۔ عاجز کرنا ۔ خلاف عادت کسی بات کا وقوع میں آنا
"	"	جنین ۔ وہ بچہ جو ماں کے پیٹ میں ہو ۔
"	٩	بنین ۔ بیٹے ۔ لڑکے
"	"	بنات ۔ بیٹیاں ۔ لڑکیاں
"	١٢	شب ارحام ۔ رحم کی تاریکی
١٢٩	٣	مضراب ۔ زخمہ ۔ تار بجانے کا چھلا ۔
"	٤	نیسان ۔ رومی ساتواں مہینہ ۔

		اس ماہ میں جو بارش ہو اسکو بھی نیساں کہتے ہیں۔ اس بارش کے قطروں سے سیپی میں موتی پیدا ہوتے ہیں۔
١٢٩	٥	حر۔ شریف۔ آزاد
"	"	کنیز۔ لونڈی
"	"	تتن۔ مائل بہت ہو۔
١٣٣	١	جلیلہ۔ بزرگ
"	"	حلاج۔ ضنیاگر۔ اس سے مراد منصور ہیں۔
"	٥	قفیز۔ تالاب
١٣٤	٨	برودت۔ سردی
"	٩	کوکب۔ بڑا روشن ستارہ
"	١٢	بر۔ بدن
١٣٥	١	الست۔ ازل جبکہ اللہ تعالیٰ نے اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ فرمایا تھا
"	٣	صہبا۔ شراب
"	٨	درخور۔ لائق۔ سزاوار
"	١٠	بملک جم۔ جمشید کی سلطنت کے

		معاوضہ میں۔
١٣٥	١١	فسون۔ افسوں۔ منتر۔ جادو
١٣٦	٢	زورق۔ چھوٹی کشتی
"	٥	غوغا۔ شوروغل۔ آدمیوں کی بڑی جماعت۔ ٹڈی دل۔ فریاد
"	٧	رطل۔ آدھ سیر۔ شراب کا پیالہ شراب کا پیالہ جس میں آدھ سیر شراب سما سکے۔
"	٨	شحنہ۔ کوتوال
"	"	ارمغاں۔ تحفہ۔ انوکھی چیز
"	٩	سبد۔ ٹوکری
١٣٧	٩	یم۔ دریا
"	١٠	قماش۔ کپڑے
"	١١	نخ۔ دھاگا
"	"	تار۔ تانا
"	"	پو۔ مخفف پود۔ بانا
١٣٨	٤	سر بیروں زدن۔ ظاہر ہونا
١٣٩	٥	شق۔ چیرنا۔ شگاف ہونا
"	"	نشور۔ قبروں سے اٹھنا۔ زندہ ہونا

۱۳۹	۶	بیم و رجا۔ خوف اور امید
"	۷	غرق۔ ڈوبنا
"	۱۰	جسور۔ جسر کی جمع۔ مرد دلیر
۱۴۰	۱	ناوک۔ تیر
"	۷	آنی۔ آن سے۔ وقت۔ لمحہ
۱۴۱	۲	نیرو۔ قدرت۔ طاقت۔ زور
"	۳	جبر۔ کسی کی حالت کا اچھا کرنا۔ کسی پر سختی کرنا۔ ٹوٹے پر پٹی باندھنا۔
۱۴۲	۱۰	ہیجا۔ لڑائی۔ جنگ
۱۴۵	۷	رنگ۔ رنج و غم: قوت۔ جان نفع خوشی۔ تندرستی۔
"	۹	ارژنگ۔ چین کا مشہور نقاش مانی چین کے مشہور نقاش کا نگارخانہ
۱۴۸	حاشیہ	پیدا کیا پھر اندازہ لگایا اس کے بعد راہ راست بتایا۔
۱۴۹	۹	جبین۔ پیشانی
۱۵۰	۴	منتظر۔ جس کا انتظار کیا جائے۔
.	حاشیہ	جو وقت تو نے تیر مارا۔ تو تو نے نہیں مارا
۱۵۴	۷	سُکر۔ نشہ۔ مستی

۱۵۵	۲	دُرد۔ تلچھٹ
"	۵	ایاق۔ شراب کا پیالہ
۱۵۷	۱۱	رزم۔ لڑائی
۱۵۸	۷	تاسیس۔ بنیاد رکھنا۔ مضبوط کرنا۔
"	.	ارغنون۔ ارگن۔ ایک مشہور باجا
۱۵۹	۳	واکردن۔ کھولنا
"	۷	کیش۔ ترکش
	۱۰	البغض الخ۔ طلاق میرے پاس سب سے بری چیز ہے۔
۱۶۰	۸	ابا۔ انکار
"	۱۲	والا۔ بلند
۱۶۱	۳	لعبت۔ کھلونا۔ گڑیا
"	۱۰	نیرزم۔ لائق نہیں ہوں
۱۶۵	۸	تندر۔ بادل کی گرج
"	۹	دُرّہ۔ چمڑے کا کوڑا۔ تسمہ
۱۶۶	۱	مطرود۔ راندہ
"	"	مردود۔ نکالا ہوا۔ ذلیل
"	۲	احراق۔ جلانا
"	"	نُفور۔ بھاگنا۔ نفرت کرنا۔ نفور۔ نفرۃ

		کرنے والا
۱۶۶	۳	طاغوت ۔ بت ۔ لات وعزی
۱۶۷	۴	کفچہ ۔ سانپ کا پھن
〃	۵	نہنگ ۔ مگرمچھ
۱۶۸	۴	سبک ۔ کم وزن
〃	〃	سحاب ۔ ابر
〃	۹	ناموس ۔ عزت ۔ احترام سیاست
۱۶۹	۵	نژند ۔ غمگین ۔ ذلیل
〃	۱۰	ورد ۔ وظیفہ
〃	〃	یَا لَیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ ۔ کاش میری قوم جان لیتی ۔
۱۷۰	۲	عنتری ۔ بڑی مکھی
〃	۸	لئیم ۔ بخیل ۔ نالائق
۱۷۱	۳	کرب ۔ بے چینی ۔ غمگینی
〃	۴	شرر ۔ چنگاری
〃	۸	ہدم ۔ ڈھا دینا ۔ بربادی
۱۷۲	۳	ابیض ۔ سفید
〃	۵	مولا ۔ مالک
〃	۸	مرور ۔ گزرنا
۱۷۲	۹	تندر ۔ بادل کی گرج
۱۷۵	۱	المان ۔ جرمن
〃	۷	زَو ۔ دریا
〃	〃	دیریاز ۔ زمانۂ دراز
۱۷۶	۱	ثغور ۔ سرحد
〃	۱۲	پزشک ۔ طبیب
۱۷۷	۸	زجاج ۔ کانچ ۔ زجاجی ۔ کانچ بنانے والا ۔
۱۷۸	۱	لا ۔ نہیں ۔ جنس کی نفی کیلئے ۔
〃	〃	اِلَّا ۔ مگر ۔ حرف استثنا
۱۸۰	۳	کن فکان ۔ کن بمعنی ہوجا ۔ (خدا کا حکم) فکان ۔ پس ہوگیا ۔
〃	۶	ساحت ۔ میدان
〃	۱۲	طناب ۔ خیمہ کی رسی
۱۸۱	۸	ناب ۔ خالص
۱۸۲	۴	دودہ ۔ خاندان
۱۸۳	۴	قباب ۔ قبہ کی جمع ۔ برج ۔ کلس
۱۸۵	۳	مینو ۔ عالم علوی ۔ بہشت ۔ رنگین شیشہ ۔

۱۸۶	۲	قُمار ۔ لونڈی ۔	۱۹۳	۳	احمر ۔ سرخ
〃	〃	قِمار ۔ جوا	〃	۱۰	وُلر ۔ کشمیر کی ایک جھیل کا نام
۱۸۷	۱	سپند ۔ مہندی کے بیج	۱۹۴	۵	سطوت ۔ دبدبہ ۔ شان و شوکت
〃	۴	تردستی ۔ ہاتھ کی صفائی ۔ چالاکی	۱۹۵	۲	درا ۔ گھنٹہ
		شعبدہ بازی	〃	۳	یخ ۔ برف ۔ جما ہوا پانی
〃	۱۱	خنگ ۔ گھوڑا	〃	۸	تشکیل ۔ شکل بنانا
۱۸۸	۲	لکہ ۔ ابر کا ٹکڑا	〃	〃	تخریب ۔ خراب کرنا
〃	〃	دمن ۔ نجاست پھینکنے کا مقام ۔ گھوڑ ۔	۱۹۶	۷	مغبچہ ۔ مے فروش کا لڑکا ۔ اچھی شراب بنانے والا ۔
〃	۶	نرگس شہلا ۔ وہ نرگس جس کا رنگ	۱۹۷	۲	شراب کا پیالہ
		سفید مائل بہ سیاہی ہو ۔	〃	۶	خیام ۔ خیمہ کی جمع
〃	۷	نستر ۔ نسترن کا مخفف ۔ سیوتی کا پھول	〃	〃	قصور ۔ قصر کی جمع محل
۱۸۹	۱۰	خیابان ۔ چمن ۔ وہ سڑک جس کے	〃	۷	غرفہ ۔ دریچہ ۔ بالا خانہ
		دونوں جانب درخت ہوں ۔	۱۹۸	۳	شگرف ۔ نادر
۱۹۰	۸	راد ۔ بہادر ۔ سخی	〃	۴	جم ۔ جمشید
〃	۱۰	کوکب ۔ ستارہ	۱۹۹	۱۰	کنشت ۔ آتشکدہ
۱۹۲	۴	اولی الامر منکم ۔ بادشاہ تمہارے	۲۰۰	۴	دوک ۔ چرخہ کا تکلا
		میں سے ۔	〃	〃	رشتن ۔ بننا
〃	۵	خویش بانر ۔ خود کو مٹا دینے والا	۲۰۱	۴	وداد ۔ دوستی ۔ محبت

صفحہ	سطر	لفظ و معنی
۲۰۱	۹	بدر و حنین۔ جنگ بدر، جنگ حنین
"	"	جذب۔ کشش
۲۰۲	۳	زبون۔ بد۔ ناچیز
"	۹	سقف۔ چھت
"	"	اساطین۔ جمع اسطوانہ۔ ستون
"	"	عقیق۔ ایک سرخ رنگ کا قیمتی پتھر۔
"	"	یشم۔ یشب۔ ایک قیمتی پتھر
"	"	پرچیں۔ درختوں کی باڑ
"	۱۰	نطاق۔ کمربند
"	۱۱	اورنگ۔ تخت
"	"	جم حشم۔ جمشید کی شان و شوکت رکھنے والا۔
۲۰۳	۹	شنگ۔ چور۔ شوخ طبع
"	"	تقلید۔ پیروی کرنا۔
۲۰۴	۶	شید۔ آفتاب کی روشنی
"	۱۲	کنہہ۔ حقیقت، ماہیت
۲۰۵	۶	عرن۔ تیز رفتار
"	۸	ناروں۔ انار کا درخت
۲۰۵	۸	نار۔ مخفف ہے انار کا
"	۱۰	ثمن۔ قیمت
۲۰۶	۲	یاسمن۔ چنبیلی
"	۳	کرپاس۔ روئی
"	۶	قفار۔ بیابان
"	۷	عیار۔ سونا چاندی تولنا۔ کسوٹی خالص۔
"	۹	اخوت۔ برادری
۲۰۷	۸	یراق۔ زیبائش کی چیزیں۔ زرہ بکتر
"	"	دُر۔ موتی
"	۱۰	زنگ۔ گھنٹہ۔ گھنگرو۔
۲۰۸	۳	عرق۔ پسینہ
"	۱۱	تنقید۔ کھوٹا کھرا پرکھنا
۲۰۹	۲	ساق۔ پنڈلی
"	"	قطع مو۔ بال کٹوانا
"	۳	خط لاطینی۔ لاطینی تحریر
"	۵	شعامہ۔ شعلہ
"	۶	دراک۔ عقلمند۔

۲۰۹	۱۱	جادِ پیہم ۔ مسلسل کوشش
۲۱۰	۸	رنگ ۔ خوشی ۔ حسن و خوبی ۔ ناچ گانا ۔ مکر و فریب
۲۱۱	۳	حزم ۔ احتیاط
〃	۴	عقدہ ۔ گرہ
〃	۷	حریر ۔ ریشم
۲۱۳	۳	زائر ۔ زیارت کرنیوالا
〃	۱۰	کاوکاو ۔ کاوش ۔ خلش ۔ سخت محنت ۔
۲۱۴	۲	سبل ۔ سبیل کی جمع راستہ
۲۱۵	۱	کاویدن ۔ کھودنا
〃	۳	نوش ۔ امرت ۔ شہد
۲۱۶	۴	حضر ۔ وطن
〃	۵	نخیل ۔ کھجور کا درخت
〃	۵	رحیل ۔ سفر کرنا
۲۱۷	۲	مرغ ۔ چراگاہ
〃	۶	میش ۔ بھیڑ ۔ بھیڑی
〃	۷	نیرنج ۔ معرب نیرنگ ۔ جادو مکر و حیلہ ۔
۲۱۷	۷	سیمیا ۔ وہ علم جس سے روح ایک بدن سے دوسرے بدن میں منتقل کرسکتے ہیں ۔
〃	۸	ضیغم ۔ شیر ۔
〃	۹	حمام ۔ کبوتر
۲۱۸	۲	لحد ۔ قبر
〃	〃	دد ۔ درندہ
〃	۴	پور ۔ بیٹا
〃	۷	رہبانی ۔ زاہدی
۲۱۹	۳	ریز ریز ۔ ریزہ ریزہ
〃	۴	ایوان ۔ محل
〃	〃	کاخِ بریں ۔ بلند محل
۲۲۰	۳	ابن السبیل ۔ مسافر
۲۲۱	۲	غزال ۔ ہرن
〃	〃	ختا ۔ ایک شہر کا نام ہے ۔ یہاں کی ہرن میں مشک ہوتا ہے
〃	۳	سریر ۔ تخت
〃	۱۰	طائر ۔ پرند
۲۲۲	۲	قشر ۔ چھلکا ۔ پوست ۔

٢٢٣	٧	عبد ۔ غلام ۔ مولا ۔ مالک	٢٣٣	٣	قعر ۔ گہرائی
٢٢٤	١٠	نجیب ۔ شریف	〃	٨	نسیم ۔ ہلکی ٹھنڈی ہوا
٢٢٥	٦	زندیق ۔ بے دین	〃	٩	متاع ۔ سامان ۔ فائدہ
٢٢٦	٢	رجعت ۔ بازگشت	〃	〃	بہا ۔ رونق ۔ قیمت
〃	٦	حیّ ۔ زندہ ۔ نام خدا تعالیٰ	٢٣٤	٥	زنہار ۔ پناہ ۔ مہلت ۔ عہد وپیمان
〃	〃	قیوّم ۔ قایم رہنے والا ۔ نام خدا تعالیٰ			امانت ۔ خوف ۔ پرہیز
〃	٧	اِنّی قریب ۔ میں نزدیک ہوں	〃	٨	نطاق ۔ کمربند
〃	٨	لاہوت ۔ عالم ذات الٰہی	〃	١١	صوم ۔ روزہ
〃	〃	جبروت ۔ مرتبہ وحدت	〃	〃	صلوٰت ۔ نماز
٢٢٧	١	سلیمانی ۔ بادشاہت	〃	١٢	سازوبرگ ۔ اسباب ۔ مددگار
〃	〃	سلمانی ۔ منسوب بہ حضرت سلمان	〃	〃	حُب ۔ محبت
		مراد فقیری	〃	〃	ترس ۔ خوف
〃	١١	شیرازہ ۔ انتظام ۔ بندش	٢٣٨	٦	تہی ۔ خالی
٢٢٩	٢	پوزش ۔ نصیحت ۔ عذر	〃	〃	بہی ۔ بہتری ۔ رونق ۔ روشن
〃	٧	طبرخون ۔ صندل سرخ ۔ آتشدان	〃	٨	دستے ۔ طاقت یا فتح عطا فرمائی
		بید سرخ ۔			امر کے لئے ہے ۔
٢٣٠	٧	مہر منیر ۔ روشن آفتاب	〃	١٠	دود ۔ دھواں
〃	١١	تنک جامی ۔ کم ظرفی	〃	١٢	ربی الاعلیٰ ۔ میرا پروردگار بہت
٢٣٣	٢	نژاد ۔ اصل ۔ نسب			اعلیٰ ہے ۔ سجدہ کی تسبیح ۔

۲۳۶	۱	ناقہ۔ اونٹنی	۲۳۹	۲	جہول۔ بڑا جاہل
〃	〃	زمام۔ نکیل	〃	۶	شباب۔ جوانی
〃	۳	ثم۔ پھر	〃	۱۱	زاغ۔ کوا
〃	۵	مجاز۔ حقیقت کے خلاف	〃	〃	کرگس۔ گدھ
〃	۶	زوج۔ جفت	〃	۱۲	سواد۔ علاقہ
〃	۷	آسیا۔ ایشیا	〃	〃	ہور۔ آفتاب
〃	〃	مرز و بوم۔ زمین و ولایت	۲۴۰	۱	صدق مقال۔ سچ کہنا
〃	۹	لوک۔ ضعیفی سے بچوں کی طرح زانوؤں کے بل چلنے والا۔ عاجز۔	〃	〃	اکل۔ کھانا
			〃	۴	فرید۔ یکتا
〃	۱۰	فتراک۔ شکار بند	〃	۶	نجیب۔ شریف
۲۳۷	۳	بحرین۔ بحیرہ روم۔ بحیرہ فارس۔ دو دریا۔	〃	۷	فرس۔ گھوڑا
			〃	۸	جیاد۔ تیز رفتار گھوڑے
〃	〃	ظرف۔ برتن۔ حوصلہ۔ عقلمندی	〃	۹	ہیجا۔ جنگ
۲۳۸	۶	حس۔ معلوم کرنا۔ حرکت کرنا	〃	〃	تندباد۔ آندھی
〃	〃	نقرہ۔ چاندی	〃	〃	طائف۔ طواف کرنے والا
〃	〃	مس۔ تانبا	〃	〃	کمر۔ ٹیلہ
〃	۱۱	ایاغ۔ شراب کا پیالہ	〃	۱۰	رستخیز۔ قیامت
۲۳	۲	عجول۔ جلدی کرنے والا	۲۴۱	۱	ژند۔ ذلیل
〃	〃	ظلوم۔ بڑا ظالم	〃	۲	بیطار۔ سالوتر

۲۴۱	۳	یکراں ۔ گھوڑا	۲۴۲	۱۰	بصیر ۔ بینا
〃	۴	قلب ۔ دل	〃	〃	ضریر ۔ نابینا
〃	۱۰	قرون ۔ قرن کی جمع ۳۰ یا ۸۰ یا ایک سوسال کی مدت	۲۴۳	۶	صہبا ۔ شراب
			〃	۷	مآب ۔ جائے بازگشت
〃	۱۱	ستر ۔ پردہ ۔ پوشیدہ مقام ۔ عزت	۲۴۴	۱	ہیزم ۔ سوکھی لکڑی
〃	〃	زوج ۔ شوہر	〃	۱۱	اب ۔ باپ
۲۴۲	۴	پہنا ۔ وسعت	〃	〃	جد ۔ دادا
〃	۸	نیاگاں ۔ ماں باپ کے طرف کے بزرگ لوگ ۔	۲۴۱	۱	شکیب ۔ صبر

تعداد (۱۵۰۰)
انتظامی مشین پریس
خادم الخطاط محمد اصغر